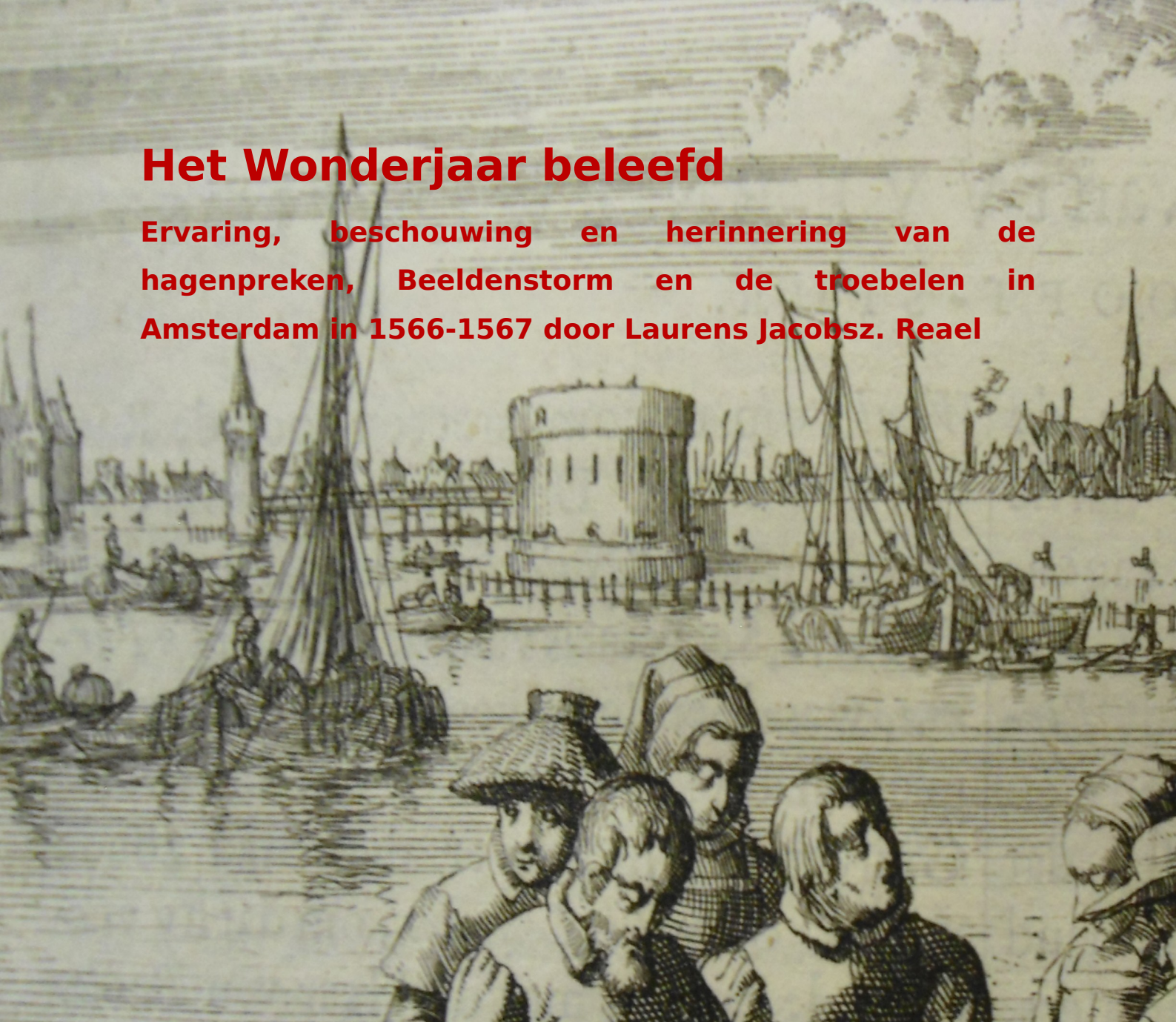

Het Wonderjaar beleefd

Ervaring, beschouwing en herinnering van de hagenpreken, Beeldenstorm en de troebelen in Amsterdam in 1566-1567 door Laurens Jacobsz. Reael

Pieter Huijgens

Master Thesis

Medieval and Early Modern European History

Naam: Pieter Huijgens

Studentnummer: s1142461

Datum: 4 juli 2012

Begeleider: dr. H.M.E.P. Kuijpers

Tweede lezer: Prof. dr. J. Pollmann

Universiteit Leiden

Universiteit Leiden

Het Wonderjaar beleefd

*'Een warachtigh ende cort verhael van t'gene
gepasseert is inde
principaelste troublen, insonderheyt inden jare 1566 en
1567 besonderlyck inde Stadt van Amterdam.'*¹

-

L.J. Reael

Omslagillustratie: Geheime predicatie op het water, detail van de prent *Schuytje buyten de Stad*, uit *De beschryving der stad Amsterdam* door Casparus Commelin, 1693.

Inhoudsopgave

¹ Stadsarchief Amsterdam, Huisarchief familie Marquette, archief nr. 231. Inventaris nummer 130, *Gedenkschriften van Laurens Jacobsz Reael*, 1.

1 Reael en het Wonderjaar in Amsterdam

14

1.1 *De familie Reael*

14

1.2 *De 'troubelen' van Amsterdam: van hagenpreek tot Alteratie*

15

1.2.1 *Een korte beschrijving van de stad Amsterdam in de zestiende eeuw* 16

1.2.2 *Het begin van het Wonderjaar: de hagenpreken*

18

1.2.3 *De Beeldenstorm*

20

1.2.4 *Op de rand van burgeroorlog*

23

1.2.5 *Ballingschap en de Alteratie van Amsterdam*

26

2 De kenmerken van de Gedenkschriften

30

2.1 *Terminologie: egodocument, autobiografie of Selbstzeugnisse?*

30

2.2 *Schrijfgenres in de zestiende eeuw*

32

2.3 *Waarom Reael de gebeurtenissen van 1566 en 1567 beschreven heeft* 33

2.4 *Schrijfstijl, kenmerken en publiek*

36

2.5 *'Liefde vermacht al': Reael als dichter*

38

2.6 *Vergelijkbare documenten uit Amsterdam*

40

3 Reael's herinnering, beschouwing en beeldvorming in de Gedenkschriften 42

3.1 *Het benaderen van de egodocumenten van de 'toeschouwers'*

42

3.2 *Vergelijkbare kronieken, dagboeken en memoires in de Nederlanden* 44

3.3	<i>'Yverychlyck in het ghebedt': de eerste hagenpreken van Holland</i>	49	
3.4	<i>'Eenen hoop rapaillie ende licht volk': de Beeldenstorm</i>	54	
3.5	<i>'Vive, vive, vive le Geus!'</i>	59	
4	Verklaring van het Wonderjaar, historisch besef en retrospectie	65	
4.1	<i>Het Wonderjaar verklaard</i>	65	
4.2	<i>Historisch besef in de Gedenkschriften</i>	71	
4.3	<i>Retrospectie in de Gedenkschriften</i>	72	
5	De Gedenkschriften in latere geschiedschrijving en historiografie	75	
5.1	<i>Reael's Gedenkschriften in de vroegmoderne geschiedschrijving</i>	75	
5.2	<i>Reael's Gedenkschriften in de moderne historiografie</i>	81	
	Conclusie		84
	Bijlagen		87
	<i>I Transcriptie van de Gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael</i>	87	
	<i>Poëtisch werk van Reael:</i>	132	
	<i>II Een Claechliedt der Nederlantsche verdrevene Christenen</i>	132	
	<i>III Een liedeken dancseggende ende biddende</i>	135	
	Bronnen		141

Inleiding

We schrijven het jaar 1566, de vooravond van de Opstand. Willem van Oranje is nog trouw aan de Spaanse koning en de Hollandse economie stevent af op een voorspoedige en rijke zeventiende eeuw. Het was in de warme zomer van dit jaar dat op veertien juli vanuit de hele omgeving burgers, kooplieden en groepen gewoon volk naar het dorp Zwaag nabij Hoorn trokken om te luisteren naar de woorden van de predikant Jan Arentsz. De eerste openbare hervormde predicatie van Holland zou deze dag plaatsvinden en mensen kwamen er samen om te zingen, te bidden en bijbeluitleg te krijgen. Het succes van deze eerste openbare predicatie gold als het begin van een wonderlijke zomer waarin het ware woord van

God in Holland voor het eerst in de openbaarheid zou worden verkondigd in een reeks van hagenpreken.

De Amsterdamse koopman Laurens Jacobsz. Reael (1536-1601) was als een van de organisatoren ook bij deze predicaties aanwezig. Later zou hij over een van deze bijeenkomsten het volgende schrijven:

*'Nae de predicatie heeft men een groote vreucht in het volck vernomen: Godt lovende dat sy den tydt saghen dat het Antichristiske Ryck verstoort soude worden, ende het Rycke Jesu Christi opgebauwet.'*²

Het volk verlangde naar het ware Evangelie en was volgens Reael bewust getuige van deze grote omslag in de geschiedenis; het *Rycke Jesu Christi* werd opgebouwd. Het verlangen naar de ware woorden en de vreugde onder het volk zorgden er voor dat het niet lang op zich liet wachten eer ook Amsterdam haar eerste predicatie te horen kreeg. Dit gebeurde dan ook op 31 juli. De opkomst was wederom groot en ondanks de vrees voor geweld en overlast in de stad werd de predicatie onder het toezien van de schutterijen gedoogd, hoewel de schout en de burgemeesters de hagenpreek het liefst hadden verhinderd.³

Zoals ook op andere plaatsen in de Nederlanden werden in Amsterdam en omgeving de hagenpreken opgevolgd door een reeks van Beeldenstormen en 'troebelen', die er voor zorgden dat de periode 1566-1567 de geschiedenis inging als het 'Wonderjaar'.⁴

Als voornaam burger van Amsterdam stond Reael dichtbij deze gebeurtenissen; niet alleen als toeschouwer, maar ook als bemiddelaar tussen het stadsbestuur en de protestanten. Zijn ervaringen als *man on the spot* en zijn connecties hebben hem in gelegenheid gesteld de jaren

² Stadsarchief Amsterdam, Huisarchief familie Marquette, archief nr. 231. Inventaris nummer 130, *Gedenkschriften van Laurens Jacobsz Reael*, 9. Voortaan wordt hiernaar verwezen als Hs Reael.

³ Ibidem, 10-13.

⁴ Henk van Nierop, 'Van wonderjaar tot Alteratie: 1566-1578', in Marijke Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam deel 1, een stad uit het niets tot 1578* (Nijmegen 2004) 451.

1566 en 1567 nauwkeurig te beschrijven in zijn *Gedenkschriften*: een ooggetuigenverslag die een unieke inkijk geeft op de herinneringen van een Amsterdammer in de wonderbaarlijke gebeurtenissen van het Wonderjaar.

Aan de hand van dit ooggetuigenverslag zullen de persoon Reael en zijn herinnering en beschouwing van de predicatiën, de Beeldenstorm en de daarmee gepaard gaande spanningen in Amsterdam in de vorm van de *Gedenkschriften* worden onderzocht in deze masterthesis. Daarnaast zal ook gekeken worden hoe zijn positie tijdens deze *troubelen* zijn *Gedenkschriften* beïnvloed heeft en welke boodschap er achter zijn *Gedenkschriften* schuilgaat.

Historiografie

In 1995 schreef Lee Palmer Wandel *Voracious idols and violent hands: iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg, and Basel* waarin zij in het eerste deel van haar boek naar voren brengt dat er sinds de zeventiger jaren in de historiografie sprake is van een splitsing tussen elite en volk wanneer er gesproken wordt over de Reformatie. Over de kant van de (schrijvende) theologische reformatoren (Calvijn, Luther, Zwingli etc.) is veel bekend. Volgens Wandel is dit minder het geval wanneer er wordt gekeken naar het toehorende volk. Door de focus te leggen op de theologische hervormers, wordt vergeten dat de, weliswaar vaak ongeletterde, bevolking wel degelijk antwoord gaf en niet zomaar de woorden van de reformatoren omzetten in daden. Er is volgens Wandel dus sprake van een wisselwerking tussen volk en de reformatoren, die vaak over het hoofd wordt gezien en waardoor de publieke kant van het dialoog hooguit wordt gezien als toeschouwend, maar meestal wordt genegeerd.⁵ In haar onderzoek naar de Reformatie in Zurich, Straatsburg en Basel heeft Wandel gekozen om zich juist niet te richten op de theologische reformatoren, maar op de Beeldenstormers zelf en op deze manier een nieuwe dimensie aan het debat over de Beeldenstorm toe te

⁵ Lee Palmer Wandel, *Voracious idols and violent hands: iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg, and Basel* (Cambridge 1995) 1-3.

voegen.⁶ Zij doet dit door gebruik te maken van egodocumenten en voorbij kritiek en commentaar van de schrijvers van deze egodocumenten te zoeken naar de motivaties van de Beeldenstormers en de drijfveren van het iconoclasme (het aanvallen van een instituut en aandacht willen krijgen voor een bepaald doel door het breken van beelden). Op deze manier wordt er de laatste decennia door historici steeds meer gebruik gemaakt van egodocumenten.

Hoewel de theologische hervormers en de Beeldenstormers ruimschoots aan bod zijn gekomen, blijft de grote massa van 'toeschouwers' hierin toch nog vaak buiten beeld. De vraag die hierbij naar voren komt, is: hoe beleefden deze mensen die niet bij de Beeldenstormers hoorden deze tijd? A.E.M. Janssen toont in het artikel *Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse opstand* aan dat er te vaak etiketten op de massa worden geplakt als het gaat om de ervaring en visie die zij hadden op de Beeldenstorm. Daarom zou er meer gekeken moeten worden naar individuele geschiedenissen.⁷ Hier is in de laatste decennia al enig werk verricht, onder andere door Judith Pollmann en Koen Lamont, die een historisch figuur in de geschiedenis hebben geplaatst en hun beleving beschreven hebben aan de hand van hun egodocument. Lamont beschrijft vanuit verscheidene geschriften het wereldbeeld van de zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck (1518-1569). Hij vormt allereerst een context en vervolgens Van Vaernewijcks leven, oeuvre en (politieke, religieuze en kosmologische) opvattingen. De vraag naar een concrete en reële ervaring aan de hand van een microhistorie groeit volgens Lamont door het bestaan van vele soorten 'geschiedenissen' (economisch, sociaal, politiek, religieus en

⁶ Voor vergelijkbare beschouwingen van de Beeldenstormers, zie ook: Alastair Duke, *Dissident Identities in Early Modern Low Countries* (Farnham 2009) 179-198; Casper Staal, 'Aspects of iconoclasm in Utrecht – today and in the past', in Willem van Asselt e.a. (ed.), *Iconoclasm and iconoclasm, struggle for religious identity* (Leiden, Boston 2007) 313-329 en Peter Arnade, 'The rage of the "Canaille": the logic of fury in the iconoclasm riots of 1566', in E. Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure van Bruaene (red.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century) Les émotions au coeur de la ville (XIVe-XVIe siècle)* (Turnhout 2005) 93-111.

⁷ A.E.M. Janssen, 'Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse opstand', in *Lias, journal of early modern intellectual culture and its sources* 6 (1979) 39-76, aldaar 40.

cultureel). Het bestuderen van een individu kan daarom een beeld vormen van de persoonlijke ervaring in de geschiedenis en zodoende als voorbeeld bij de 'grote' geschiedenis dienen.⁸

Judith Pollmann beschrijft eveneens aan de hand van een *microstoria* de sociale en culturele geschiedenis uitgaande van één individu: Arnoldus Buchelius (1565-1641) uit Utrecht. Pollmann verkent hierin de individuele problemen die de periode van de Reformatie en de Opstand met zich meebrengen voor één persoon en probeert in haar boek *Een andere weg naar God, de Reformatie van Arnoldus Buchelius* te doorgronden welke beslissingen Buchelius heeft genomen en waarom.⁹

Van Vaernewijck en Buchelius kunnen net als Reael niet als representatief worden gezien voor de 'gewone man'. Desalniettemin kunnen zij, vooral door hun overgebleven geschriften, bestudeerd worden om een individuele casestudy te vormen en op die manier een genuanceerd voorbeeld construeren langs de grote lijnen van de geschiedenis. Aan de hand van de *Gedenkschriften* en andere bewaarde documenten, zal ik net als Pollmann en Lamont eerder deden, Reael in een context plaatsten om zo zijn ervaring van de 'troebelen' in 1566-1567 te kunnen beschrijven. Het bestuderen van de *Gedenkschriften*, die de geschiedenis weerspiegelen, geeft een duidelijk beeld van de beleving en herinnering van deze geschiedenis.¹⁰

Maar ik zal ook verder gaan dan alleen een beschrijving van Reael en zijn ervaring tijdens het Wonderjaar. Door het bestuderen van egodocumenten komen we namelijk veel te weten over de auteur en diens persoonlijke gedachten. Wandel heeft egodocumenten gebruikt om (voorbij persoonlijk commentaar) te kijken naar de motivatie van beeldenstormers. Hierbij kan echter gevraagd worden: in hoeverre zijn deze egodocumenten beïnvloed door de denkbeelden van de schrijver?

⁸ Koen Lamont, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar: Marcus van Vaernewijck* (Gent 2005) 15-16.

⁹ Judith Pollmann, *Een andere weg naar God, de Reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000) 12-21.

¹⁰ Peter Fritzsche, 'Drastic history and the production of autobiography', in A. Baggerman, R. Dekker en M. Maschuch (eds.) *Controlling time and shaping the self, development in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden en Boston 2011) 77-94, 78-82.

Het kan niet anders zijn dan dat deze invloed hebben op de inhoud en de vorm van het egodocument. Met andere woorden: in hoeverre is er in dergelijke egodocumenten een scheiding te maken tussen een feitelijk verslag van de geschiedenis en het subjectieve betoog van de auteur? Ik zal daarom niet alleen kijken naar de persoonlijke ervaring van Reael en hoe deze beïnvloed werd door zijn persoon en omgeving, maar ook hoe dit de vorm en inhoud van de *Gedenkschriften* heeft bepaald.

De Gedenkschriften

In het Amsterdam van de jaren 1560 was Reael een voorman voor de hervormde kerk. Hij werkte mee aan de organisatie van de eerste predicatiën in Holland en ook trad Reael tijdens de aanloop naar de Beeldenstorm regelmatig op als onderhandelaar, waardoor hij na de Alteratie van Amsterdam in 1578, toen de stad zich definitief aan de kant van de Republiek schaarde, een ooggetuigenis heeft kunnen schrijven.¹¹ Deze *Gedenkschriften* geven een nauwkeurig verslag van de hagenpreken, de Beeldenstorm en de daarop volgende spanningen in Amsterdam en omgeving in de jaren 1566 en 1567. Reael kan, onder andere door zijn nabijheid, moeilijk als representatief worden gezien voor de ervaring van de 'gewone' man. Zoals ook blijkt uit zijn beschrijving, heeft hij veel gesprekken gehad met het Amsterdamse stadsbestuur, Hendrik van Brederode en de Prins van Oranje, wat hem tot een buitengewoon man maakt, die niet vergeleken kan worden met enig ander persoon in Amsterdam tijdens deze gebeurtenissen.¹² Toch is het de moeite waard om Reael te bestuderen. Hij heeft zelf geen deel genomen aan de Beeldenstormen, maar heeft ze wel van dichtbij meegemaakt. Door het analyseren van Reael zelf en zijn *Gedenkschriften* kan er een goed beeld worden gevormd van de ervaringen van een rijk en belangrijk persoon in Amsterdam tijdens de Beeldenstorm.

Van zijn *Gedenkschriften* waren tot recentelijk slechts excerpten bekend in teksten van P.C. Hooft (1581-1647), Geeraert Brandt

¹¹ Lydia Hagoort, 'Onbekend uittreksel uit de gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael', *Holland: regionaal-historisch tijdschrift* 27 (1995) 9-12, 9.

¹² *Ibidem*, 10.

(1626-1685) en D.P. Pers (1581-1659), die slechts delen van Reael hebben overgenomen voor hun eigen onderzoek naar de geschiedenis van Amsterdam. In de jaren negentig van de vorige eeuw is in het stadsarchief van Amsterdam in het huisarchief van de familie Marquette een volledig manuscript ontdekt, welke centraal zal staan in mijn onderzoek.¹³ Het originele manuscript van Reael is helaas nog altijd verloren. Het document uit het stadsarchief van Amsterdam dat ik gebruiken zal, wordt dan ook beschouwd als een uittreksel. Het is een ongedateerd handschrift, welke vermoedelijk is vervaardigd door Gerrit Schaep Pietersz. (1599-1655) in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Door verwijzingen naar de *Historien van Borre* in de kantlijn moet het na 1595 geschreven zijn. Dit wordt bevestigd doordat er in de *Gedenkschriften* wordt gesproken over een sterfdatum in 1594.¹⁴ Toch draagt dit document veel waarde, omdat het de meest complete kopie is die we tot nu toe kennen van Reael's originele handschrift, meer compleet dan het excerpt welke in 1896 door Breen werd gepubliceerd.¹⁵

Het uittreksel van Schaep heeft bovendien een duidelijke in- en uitleiding, welke beiden een christelijke boodschap dragen. In het uittreksel dat Breen gebruikte waren er verscheidene zinnen doorgehaald welke vervangen zijn door zinnen met een beduidend andere inhoud. Het uittreksel van Schaep volgt echter wel de zinnen die zijn doorgehaald in het excerpt van Breen. Het enige dat ontbreekt in het nieuwgevonden uittreksel is de vlucht van Reael naar Emden in 1567.¹⁶

Omdat er van het uittreksel van Schaep geen gepubliceerde transcriptie bestaat, heb ik deze zelf getranscribeerd. Deze is terug te vinden in bijlage I. Daarnaast zijn er van Reael ook gedichten en geuzenliederen bekend, welke als ondersteuning van mijn masterthesis zullen dienen. Ook hier heb ik een aantal transcripties van gemaakt, die te vinden zijn in de bijlagen II en III.

¹³ Stadsarchief Amsterdam, Archief nr. 231, Huisarchief Marquette, inv. nr. 130, *Gedenkschriften Laurens Jacobsz. Reael*. Vanaf nu wordt hier naar verwezen als Hs Reael.

¹⁴ *Ibidem*, 3.

¹⁵ Voor het excerpt van Breen, zie: J.C. Breen (ed.), 'Uittreksel uit de Amsterdamsche gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael, 1542-1567', in *BMHS* 17 (1896) 1-60.

¹⁶ Hagoort, *Uittreksel*, 9-11.

Vraagstelling en aanpak

Zoals hierboven al is beschreven zal deze thesis ten eerste zijn gericht op het beschrijven van Reael's persoonlijke ervaring van het Wonderjaar in 1566-1567. Er zal hierbij worden gekeken naar zijn *Gedenkschriften* en gedichten om te zien hoe hij hierover geschreven heeft. Hoe beschouwde hij de gebeurtenissen van de hagenpreken, Beeldenstorm en de troebelen? In welk licht zet hij ze en op wat voor manier toont hij zijn herinneringen in zijn geschriften? Hierbij wordt gekeken naar de (mogelijke) invloed van identiteit, omgeving, sociale, religieuze, politieke en economische positie. Ten tweede zal deze thesis ook gericht zijn op het beeld dat Reael ons door zijn *Gedenkschriften* probeert te geven. Wat voor boodschap zit erachter? Reael heeft zijn gedichten en de *Gedenkschriften* een aanzienlijke tijd na het Wonderjaar pas geschreven. In die tijd is er enorm veel gebeurd, zowel op nationaal als op persoonlijk niveau (Reael's vlucht naar Emden, de protestanten die hard werden aangepakt door de hertog van Alva en de Opstand die was begonnen). Dit moet enorm veel indruk op Reael hebben gemaakt. Wat heeft zijn kennis van deze latere gebeurtenissen voor invloed gehad op de beeldvorming van zijn herinnering en boodschap die Reael in de *Gedenkschriften* legt gehad?

In het eerste hoofdstuk zal een uitgebreide beschrijving van Reael worden gegeven, waarbij hij wordt geplaatst in het Amsterdam van de zestiende eeuw. Er wordt een context gevormd waarin Reael de gebeurtenissen heeft meegemaakt en zijn religieuze, politieke, sociale en economische positie hierin. Dit is nodig omdat Reael als individueel persoon wordt benaderd en daarbij goed beschreven moet worden vanuit welke positie en optiek hij schreef. Op die manier kunnen we zijn teksten beter begrijpen.

Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de *Gedenkschriften*. Hierbij zal veel bronnenkritiek worden gebruikt. Allereerst zal worden bekeken

met wat voor soort document we te maken hebben en hoe deze in de schrijfcultuur van de zestiende eeuw past. Daarna zullen de kenmerken, schrijfstijl en het publiek dat Reael voor ogen had worden bekeken, waarna nader aandacht wordt gegeven aan vergelijkbare documenten uit Amsterdam en Reael's dichtwerk.

Hierna komen in het derde hoofdstuk Reael's herinnering, beschouwing en beeldvorming van het Wonderjaar aan bod. Hierbij wordt Reael vergeleken met een aantal andere egodocumenten uit de Nederlanden die zich ook op het Wonderjaar richten. Door deze vergelijking kan Reael duidelijker worden afgetekend en zien we of zijn ideeën, beeldvorming en manier van schrijven uniek zijn of overeenkomsten vertonen met andere egodocumenten.

In het vierde hoofdstuk zal eerst gekeken worden naar de manier waarop Reael het Wonderjaar heeft verklaard. Gebruikt Reael hierbij een religieuze wijze van verklaren of ziet hij, terugkijkend op de geschiedenis, duidelijke aanleidingen tot de gebeurtenissen van het Wonderjaar? Doordat Reael pas later schreef over het Wonderjaar, zal er in dit hoofdstuk ook aan bod komen of hierdoor een historisch besef aanwezig is in zijn *Gedenkschriften*. Tot slot wordt er ook bekeken welke invloed de tijd heeft gehad op de inhoud van de *Gedenkschriften*. Sinds het Wonderjaar is er veel gebeurd in het leven van Reael en op nationaal niveau. Heeft dit de herinnering van Reael en de beeldvorming in de *Gedenkschriften* beïnvloed?

In het vijfde hoofdstuk wordt stilgestaan bij Reael's rol in de latere geschiedschrijving. Eerst zal worden gekeken hoe de *Gedenkschriften* als bron zijn gebruikt in de vroegmoderne geschiedschrijving, daarna in de moderne historiografie. Hierbij wordt gekeken in hoeverre de geschiedschrijving afhankelijk is van Reael en hoeveel van Reael's beeldvorming en herinnering hierin naar voren komt.

In de conclusie zal er worden teruggekomen op Reael's ervaring van het Wonderjaar en wat voor beeld hij aan de hand van zijn herinneringen gevormd heeft in de *Gedenkschriften*.

1 Reael en het Wonderjaar in Amsterdam

Het bestuderen van de *Gedenkschriften* geeft een duidelijk beeld van de beleving van deze geschiedenis.¹⁷ Het is hierbij van belang om Reael allereerst in een context te plaatsten om van daaruit zijn ervaring te kunnen beschrijven en te begrijpen.

1.1 De familie Reael

Laurens Jacobsz. werd geboren in het jaar 1536 te Amsterdam als zoon van de schipper Jacob Laurensz. (die, naar beweerd wordt, neergeschoten door Engelse zeerovers in 1548 overleden is) en Emme Willemsdr. (overleden in 1563).¹⁸ Na zijn huwelijk met Geerte Pieters in den Gouden Reael, ontleende hij zijn achternaam aan zijn schoonfamilie, waardoor zijn volledige naam vanaf toen luidde: Laurens Jacobsz. Reael.¹⁹ Laurens en Geerte kregen vier zoons en zes dochters.²⁰ Van deze kinderen is vooral Laurens Reael (1583-1637) bekend geworden.²¹ Geleerd in de klassieke

¹⁷ Peter Fritzsche, 'Drastic history and the production of autobiography', in A. Baggerman, R. Dekker en M. Maschuch (eds.) *Controlling time and shaping the self, development in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden en Boston 2011) 77-94, 78-82.

¹⁸ A.W. Sijthoff, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 4. P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.) (Leiden 1918) 1119.

¹⁹ Volgens K. ter Laan heeft hij zich niet vernoemd naar zijn schoonfamilie, maar naar zijn uithangbord 'In den gouden Reael', zie K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag/Djakarta 1952).

²⁰ Zie voor een uitgebreide stamboom en achtergrond van de familienaam Reael: Stadsarchief Amsterdam, Archief nr. 172, Archief van de familie Backer en aanverwante families, inventaris nummer 44.

²¹ <http://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/11073873403.php> (17-4-2012).

talen en de dichtkunst en afgestudeerd in de rechten aan de universiteit van Leiden, wist deze namelijk veel faam te verwerven in Indië, waar hij in 1616 werd benoemd tot gouverneur-generaal.²² De oudste zoon, Jacob Reael (1566-1640), zou later in de geschiedenis nog vaak op de voorgrond treden als een van de remonstranten.²³ Laurens Jacobsz.'s dochter Lysbeth zou later trouwen met de predikant Jacobus Arminius (1559-1609).²⁴

Ten tijde van de dood van zijn vader in 1548, woonde Reael in Danzig (het huidige Gdąnsk), alwaar hij een toekomst in de graanhandel vond waarmee hij een groot fortuin wist te vergaren dat hem na zijn terugkomst in Amsterdam een aanzienlijke positie heeft bezorgd. De familie Reael stond vanaf toen bekend als een voorname koopliedenfamilie, die zijn intrek nam op het Realeneiland in Amsterdam (waar ook zijn familie en schoonfamilie woonden) en dat naar hen vernoemd is.²⁵

Afbeelding 1. In 1648 liet de familie Reael aan de Zandhoek op het Realeneiland een haringpakkerij bouwen, met op de gevel een plakkaat, dat nog altijd herinnert aan de naamgeving van de familie.

1.2 De 'troubelen' van Amsterdam : van hagenpreek tot Alteratie

In de Amsterdamse geschiedenis ten tijde van de Reformatie in de zestiende eeuw heeft vooral de historicus Henk van Nierop zich verdiept. In zijn boek *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* begint Van Nierop met een gedetailleerde beschrijving van de stad. De lezer moet zich er echter wel van bewust zijn dat dit boek sterk is beïnvloed door een marxistische benadering van de geschiedenis. Zo beschrijft Van Nierop de Beeldenstorm als een strijd tussen het proletariaat en de elite van rijke kooplieden. Bij zijn beschrijving van Amsterdam in de

²² A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* deel 16 (Haarlem 1874) 116.

²³ P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* deel IV (Leiden 1918) 1120.

²⁴ Van der Aa, *woordenboek der Nederlanden*, 115.

²⁵ Molhuysen en Blok, *woordenboek*, 1119-1120.

zestiende eeuw spreekt hij dan ook veelvuldig over een klassenstrijd. Ook in *Beeldenstorm en opstand in Amsterdam 1566-1567, de sociale opbouw en de ideologie van een massabeweging* worden Beeldenstorm en hagenpreek benaderd in termen van massa, proletariaat, klassen en sociale opbouw. Desalniettemin is Van Nierop een van de belangrijkste historici in de recente historiografie over Amsterdam in de zestiende eeuw en een belangrijke bron voor de gebeurtenissen in de jaren 1566-1567.

1.2.1 Een korte beschrijving van de stad Amsterdam in de zestiende eeuw

De kaart van Amsterdam in het jaar 1544 hieronder geeft een duidelijk beeld van de opbouw van de stad in het midden van de zestiende eeuw. Aan de westkant vormde de huidige Singel de versterking van de stad, in het oosten waren dit de Kloveniersburgwal en de Gelderse kade. De stad was symmetrisch rond de Amstel gebouwd en omringd door muren met daarin vier hoofdpoorten. Evenwijdig aan de Amstel lagen de hoofdstraten van de stad. Op de kaart is ook duidelijk te zien dat de schepen die via het IJ naar de stad kwamen, hun lading overlaadden op kleinere schepen om de vracht zo naar de stad te brengen, alwaar het werd opgeslagen in pakhuizen en op zolders. Aan de oostzijde van de stad zijn de Lastage (het industriegebied), scheepswerven, lijnbanen en ramen (om pasgeverfde lakens te laten drogen) zichtbaar.²⁶

De Republiek bevond zich aan de vooravond van de

Gouden Eeuw waar in Amsterdam al veel van te merken was. Het ging

²⁶ H.F.K. van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen 1978) 13-14.

deze stad voor de wind; het was op weg om een van de drie grootste steden van Europa te worden. Het was de moedernegotie die zorgde voor de import van graan en hout vanuit het Oostzeegebied, die diende als de basis voor de economische welvaart van de stad.²⁷ De 'westerse' handel bestond voornamelijk uit de import van wol en lakens uit Engeland en wijn en zout uit Frankrijk. Ook de handel met Portugal was van grote significantie vanwege de toestroom van specerijen.²⁸

Deze commerciële voorspoed zorgde ervoor dat het ook Laurens Jacobsz. Reael economisch voor de wind ging. Amsterdam was de stad waar hij zich mee verbonden voelde en van waaruit hij handel dreef. Maar ook op politiek en maatschappelijk gebied liet hij zijn stem horen. Hij was een man van goede komaf en genoot een groot aanzien in Amsterdam en ver daarbuiten, waardoor hij een invloedrijk man was op vele gebieden. De handelspositie van de stad Amsterdam maakte Reael's fortuin mogelijk en dit stelde Reael weer in staat om verscheidene publieke ambten te bekleden, waar verderop in dit hoofdstuk dieper op in zal worden gegaan.

Door een bevolkingsgroei aan het begin van de zestiende eeuw begon Amsterdam de grote steden van de (voornamelijk Zuidelijke) Nederlanden in te halen qua inwonersaantallen. Waar de stad in 1514 nog maar 12.000 inwoners telde, liep dit aantal al bijna tegen de 30.000 in de jaren 1560.

	1300	1400	1500	1560
Amsterdam	1.000	3.000	12.000	27.000
Antwerpen	10.000		45.000	85.000
Brussel		25.000	35.000	50.000
Gent	50.000		40.000	45.000

Tabel 1. De bevolkingsaantallen in een aantal grote steden in de Nederlanden, 1300-1560. Bron: Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic, its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford 1995) 114.

Deze groei had drastische gevolgen voor de huisvesting van de bevolking van Amsterdam, toch zeker omdat de stadsmuren na 1425 niet meer waren uitgebreid. Binnen deze muren woonden de rijken aan de grachten en de hoofdstraten en de armen in de straten achter de grachtenpanden.

²⁷ Rudolf Dekker, *Meer verleden dan toekomst, geschiedenis van verdwijnend Nederland* (Amsterdam 2008) 108-109.

²⁸ Van Nierop, *Beeldenstorm*, 14.

De allerrijksten woonden aan de binnenhaven aan het Damrak. Door de sterke bevolkingsgroei zagen veel arme mensen zich genoodzaakt tegen de regels in een huisje buiten de muren van de stad te bouwen. Zo breidde ook de bebouwing buiten de muren zich met rasse schreden uit. Het aantal van deze 'buitengetimmeren' liep van 25 in 1515 op tot 416 in 1557, 660 in 1562 en 964 in 1564.²⁹

1.2.2 *Het begin van het Wonderjaar: de hagenpreken*

Op vijf april 1566 ging landvoogdes Margaretha van Parma in Brussel akkoord met het *Smeekschrift der edelen*, waarin door enkele honderden edelen werd gevraagd om schorsing van de ketterijplakkaten en het staken van de Inquisitie. Door toe te geven aan dit smeekschrift, stond de landvoogdes toe dat de protestanten hun diensten in het openbaar gingen organiseren, beginnende in Brabant en Vlaanderen. Ook het katholieke Amsterdam stelde zich tolerant op, wat mede te maken had met de economische achtergrond (Amsterdam voerde handel met het Oostzeegebied, waar het protestantisme inmiddels overal gepraktiseerd werd). Straffen en (dood)vonnissen, die in 1552-1553 nog wel opgelegd waren, bleven nu uit en er werd niemand gestraft voor het aanhangen van het nieuwe geloof.³⁰

Naast graankoopman was Reael ook een vooraanstaande volger van het protestantisme en heeft een belangrijke rol gespeeld bij de eerste openbare predikaties die in Amsterdam werden georganiseerd. Zo gebeurde het dat in de hete zomer van 1566 op 8 juli in een klein bootje, verborgen in het riet aan de oever van het IJ, de predikant Jan Arentsz. en zes voormannen van de ondergrondse protestantse gemeente bijeen waren gekomen om de mogelijkheden voor een openbare predicatie in Holland te bespreken.³¹ Laurens Jacobsz. Reael was één van hen.³² Volgens

²⁹ Van Nierop, *Beeldenstorm*, 15-16.

³⁰ Henk van Nierop, 'Van wonderjaar tot Alteratie 1566-1578', in Marijke Carasso-Kok (red.) *Geschiedenis van Amsterdam, een stad uit het niets tot 1578* (Amsterdam 2004) 451-481, 452-453.

³¹ *Ibidem*, 454.

³² De overige aanwezigen worden door Reael niet bij naam genoemd, maar staan in het gebruikte handschrift wel in de kantlijn beschreven, zie Hs Reael 6.

Reael was het verstandig om deze eerste hagenpreek nog niet in Amsterdam te houden, omdat in de stad Amsterdam nog diezelfde dag 'een seer wreet placacet afgelesen wiert uut name van Gouvernante de Hertoginne van Parma namelyc dat men geene predicanten en moesten hoeren noch logeren ofte huysvestinghe geven [...]', op straffe van de galg en verbeurdverklaring van alle goederen.³³ Daarom werd besloten de eerste predicatie te houden in het dorp Zwaag, iets buiten Hoorn. Deze zou de eerste van een reeks Hollandse openbare prediciën zijn. De eerste predicatie van Amsterdam werd op 31 juli gehouden buiten de muren van de stad op een stuk land bij de Haarlemmerpoort, beschermd door gewapende aanhangers van het protestantisme. Hoewel de leiders

van de protestanten (waaronder Reael, die inmiddels een bemiddelende rol had aangenomen) een aantal dagen voorafgaand aan de openbare preek naar de burgemeesters waren gegaan om hun goede vroomheid te betuigen, wilde het stadsbestuur hier niets van weten en beriep zich op de hulp van de drie schutterijen. Deze waren echter niet van plan op te treden tegen de protestanten, met als reden dat aan hun de taak was om de Amsterdamse bevolking te beschermen en het was déze bevolking waarvan een groot deel nu buiten de poorten ging luisteren naar Jan

³³ Hs Reael, 6-7.

Arentsz., en onder wie zich veel van hun vrienden en familieleden bevonden. Toen de roomse nieuwe schout Pieter Pietersz. (voorzitter van de vervolgingen) bij een volgende predicatie op vier augustus, de stad uitkwam om de protestanten te verjagen, hielden de leden van deze schutterijen hem om deze redenen dan ook tegen.³⁴

Op 21 augustus konden de preekgangers wederom naar de woorden van Jan Arentsz. luisteren op de Lastage, het industrieterrein van de stad, ditmaal wél binnen de jurisdictie van de stad. Het feit dat de burgemeesters van Amsterdam zeiden *'datmen met de predicatien soude patientie hebben, maer datmen de Predicant soude laeten aenseggen, dat sy hem niet soude vervorderen binnen de Stadt te predicken'*³⁵, duidde erop dat de autoriteiten zich coulanter opstelden en bewust waren van hun onmacht. Voor de protestanten verliep de strijd voor religieuze vrijheid voorspoedig tot men op 23 augustus³⁶, slechts enkele dagen na de predicatie op de Lastage, kooplieden de stad had zien binnenkomen met stukken van altaren en beelden, die een aantal dagen eerder in de kerk van Antwerpen kapot waren geslagen.³⁷

1.2.3 De Beeldenstorm

Op tien augustus 1566 brak de storm los in het Westkwartier. In het Vlaamse dorpje Steenvoorde was die dag een groep predikgangers op de terugweg van de preek van Sebastian Matte naar het Sint-Laurensklooster gegaan en sloeg er de beelden kapot.³⁸ Het wonderjaar 1566, durende van de lente 1566 tot de lente van 1567, *'d'welck men hier in het jaer van wonder, om de grouwelijcke veranderinghe die men sach in het out*

Afbeelding 3. Een gereformeerde Leeraar van Campen ontboden, eerste predicatie buiten Amsterdam, anonieme kopie naar contemporaine afbeelding. Bron: stadsarchief.amsterdam.nl/10097/010097014822.

Christenen Gelooff, ende de groote muyterije, dier gebeurde...', had een

³⁴ Van Nierop, *Wonderjaar*, 455-456.

³⁵ Hs Reael, 13.

³⁶ Algemeen wordt deze gebeurtenis geplaatst op 23 augustus, het afschrift in het huisarchief van Marquette spreekt echter over 25 augustus. Zie Hs Reael, 15; Van Nierop, *Wonderjaar*, 455; Van Nierop en Wagenaar, *Beeldenstorm*, 43.

³⁷ Hs Reael, 15.

³⁸ J. Scheerder, *De Beeldenstorm* (Bussum 1974) 19.

climax bereikt.³⁹ Ook Amsterdam ontkwam niet aan deze gebeurtenissen. Nadat op de beurs de kooplieden die juist waren teruggekomen uit Antwerpen het nieuws over het uitbreken van de Beeldenstorm aldaar vertelden, reageerden de burgemeesters kordaat met een dringende oproep aan de katholieke clerus om alle kerkschatten in veiligheid te brengen.⁴⁰ Zodoende zag men rond elf uur de *papen by der straten loopen dragende uut de Kercke alle haer sylverwerck, kelcken, syborien, pullen ende misgewaet*. De ambachtslieden, op het punt te gaan eten, zagen verbaasd aan hoe de kostbaarheden van hun gilden de kerk uitgedragen werden en enkele van hen zouden de geestelijken gedwongen hebben deze kostbaarheden weer terug te brengen.⁴¹

De meeste mensen die het zagen of ervan hoorden verzamelden zich hierop in de Oude en de Nieuwe Kerk. Diezelfde middag barstte de bom in de Oude Kerk. Er werden nieuwe vespers (gebeden) gezongen en kinderen gedoopt. Vermoedelijk geïnspireerd door de preek op de Lastage enkele dagen tevoren over de paapse rituelen tijdens de doop (met name het exorcisme), maakten enkele aanwezigen bezwaar tegen de doop van de kinderen in de katholieke kerk. Waar in de Nieuwe Kerk de rust terugkeerde, was de furie in de Oude Kerk niet meer te houden.⁴² Nadat er rond drie of vier uur in de middag een hoop Amsterdammers gekomen waren om te zien wat er gaande was, was het hek van de dam. Een zekere Jasper Corendragher smeedt een opschrift bij het sacramentshuis aan stukken. Door het harde geluid van het kapotsmijten van het opschrift, voelden ook andere mensen zich bemoedigd te vernielen. Jongens gooiden stenen naar altaren en beelden en ene Weyn Adriaen Ockersdr., dochter van een notaris, gooide haar pantoffel naar een houten Mariabeeld op een altaar, waarvoor ze later door de hertog van Alva en de Bloedraad werd gestraft door verdrinking in een wijnvat. Reael was een van de

³⁹ Herman Kaptein, *De Beeldenstorm* (Hilversum 2002) 42; het citaat is van een Antwerpse kroniekschrijver.

⁴⁰ H. van Nierop en M. Wagenaar, *Beeldenstorm en opstand in Amsterdam 1566-1567, de sociale opbouw en de ideologie van een massabeweging* (Amsterdam 1973) 43.

⁴¹ G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden* (Amsterdam 1671) 356.

⁴² Van Nierop, *Wonderjaar*, 455.

toeschouwers die naar het tumult in de Oude Kerk was komen kijken, maar nadat het uit de hand begon te lopen is hij demonstratief gaan wandelen op de Dam om latere beschuldigen af te wenden.⁴³ Terug bij de Oude Kerk was het de schout die met geweld en gewerschoten de menigte naar buiten dwong, waarbij enkele kinderen vertrapt werden. Uiteindelijk waren het de drie schutterijen die door *bidden ende smeken* de menigte konden bedaren en overhaalden huiswaarts te keren. De burgemeesters besloten de kerken voorlopig te sluiten, om erger te voorkomen.⁴⁴

Een maand later, op 25 september, vond er een tweede Beeldenstorm plaats. Ditmaal was een begrafenis van een protestant bij de Nieuwe Kerk de oorzaak. Veel protestanten stonden buiten de kerk, waar slechts het lijk en vier of vijf familieleden toegelaten werden. De menigte stroomde binnen zodra de deuren opengingen, maar er gebeurde niets dankzij het ingrijpen van een groep voorname burgers. De massa vertrok richting het Minderbroedersklooster waar de deuren werden kapotgeslagen, de voedselvoorraad geplunderd (de Beeldenstorm richtte zich niet alleen op de heiligencultus en de katholieke eucharistie, maar was ook een goede aanzet om de overvloed aan voedsel en de drankvoorraad van de broeders te plunderen) en beelden werden vernield. Een tweetal personen, Egbert Roelofsz. en Pieter Jansz. Kies, probeerden kostbare boeken te redden, waarvoor ze als medeplichtigen werden aangezien en later werden gestraft. Reael, die

Afbeelding 4. Weyn Adriaen Ockersdr. gooit haar pantoffel, vervaardigd door Jacobus Buys in ca. 1790. Bron: stadsarchief.amsterdam.nl/archief/10097/01009700725 1.

⁴³ Hs Reael, 16-17 en Kaptein, *Beeldenstorm*, 7.

⁴⁴ Hs Reael, 20-21 en Van Nierop, *Wonderjaar*, 456.

even daarvoor wederom op de Dam was gaan wandelen, probeerde op verzoek van het stadsbestuur met enkele andere voorname burgers de menigte te sussen, maar vond hierbij bijna zelf de dood. De burgemeesters stuurden een bericht over deze gebeurtenissen naar Brussel en vroegen om assistentie van Willem van Oranje.⁴⁵

Twee dagen later vond er opnieuw een begrafenis plaats, met een soortgelijk verloop. Deze keer was het Kartuizerklooster het slachtoffer, nadat iemand geroepen had: *'ick weet een aenslagh, laet ons met gemeene hant na de Carthuysers gaen; gisteren vleesch, nu visch'*. En inderdaad; ook hierbij bleef het niet bij beeldenstormen, maar werden ook de voedsel- en drankvoorraad geplunderd. De beeldenstormers bleven er slapen en werden er de dag erna door de schutters weggejaagd, waarmee de rust enigszins terugkeerde.⁴⁶

De gewelddadige Beeldenstormen die in de zomer van 1566 uitbraken, steunde Reael niet en werden door hem dan ook verworpen. Enerzijds nam Reael dus afstand van de katholieke kerk en sloot hij zich aan bij de *'gezuiverde religie'*, anderzijds gingen hem de Beeldenstormen te ver. In zijn *Gedenkschriften* komt duidelijk naar voren hoe Reael een scheiding maakt tussen de beeldenstormers en de aanhangers van de *nieuwe religie*.

1.2.4 *Op de rand van burgeroorlog*

De gebeurtenissen in het najaar van 1566 en het begin van 1567 brachten Amsterdam bijna in een staat van burgeroorlog.⁴⁷ De gereformeerden werden in een akkoord van 30 september tevredengesteld met de beschikking over de Minderbroederskerk (die op 26 september in handen van de beeldenstormers gevallen was), op voorwaarde dat beide partijen de rust zouden behouden. Reael was een van de ondertekenaars van dit verdrag.⁴⁸ De artikelen ervan hielden in dat priesters en predikanten niet door elkaar bespot mochten worden, de Minderbroederskerk zou worden

⁴⁵ Kaptein, *Beeldenstorm*, 9.

⁴⁶ Scheerder, *Beeldenstorm*, 80-81 en Van Nierop en Wagenaar, *Beeldenstorm*, 47-48.

⁴⁷ Kaptein, *Beeldenstorm*, 7.

⁴⁸ Molhuysen en Blok, *woordenboek*, 1119.

ontdaan van beelden en zo gereed zou worden gebracht voor de protestanten, de diensten van zowel katholieken als protestanten niet mochten worden verstoord en Nicolaes Schenium als predikant mocht worden aangesteld.⁴⁹ Middels deze zware concessies wist het stadsbestuur van Amsterdam de rust te doen terugkeren, ondanks het feit dat het tegen het centrale beleid van de Brusselse overheid inging. Belangrijk is het feit dat de maatschappelijke/sociale eenheid van de Amsterdamse bevolking, wanneer er sprake zou zijn van een burgeroorlog, in het geding kwam. Een splitsing tussen twee groepen in de stad moest koste wat kost voorkomen worden.⁵⁰

De Amsterdamse Gereformeerde gemeente begon zich nu langzaam te consolideren en wist zich goed te organiseren. Zo werd er begonnen met het aanstellen van diakens, want *'veele luyden vercochten den overvloet van hare cleederen ende juwelen, ende gaven t gelt den Diacomen, ja soomighe brochten selve hare juweelen tot den Diackomen, diese vercochten tot behouven van de armen'*.⁵¹ Maar deze vredige en voorspoedige toestand zou niet lang meer duren, want *'van den lesten September tot omtrent medio December wasset in tamelijcke stilte'* vertelde Adriaen Pauw (1516-1578), protestantse koopman, opsteller van de artikelen van het akkoord en bemiddelaar tussen de protestanten en de burgemeesters.⁵²

De reden waarom deze rust in het midden van december werd verstoord was het feit dat de landvoogdes, na beschikking te hebben gekregen over nieuwe legers, terug kwam op haar toegave aan de edelen begin 1566. Het was op deze manier het ingrijpen op nationaal niveau dat deze terugkeer naar de oude situatie in werking zette, dit gebeurde niet door toedoen van de lokale autoriteiten. Het protestantisme werd wederom in al zijn vormen verboden. Zo ook in Amsterdam; de onmacht

⁴⁹ J.J. Woltjer, 'De Staten van Holland in het jaar van Hagepreek en Beeldenstorm', in M. Bruggeman e.a. (red.) *Mensen van de Nieuwe Tijd, een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 46-57, aldaar 50.

⁵⁰ Henk van Nierop, *Het foute Amsterdam* (rede uitgesproken te Amsterdam op 13-10-2000), 18-19.

⁵¹ Hs Reael, 18-19.

⁵² Van Nierop en Wagenaar, *Beeldenstorm*, 58.

van de lokale autoriteiten werd overschaduwd door de macht van de centrale overheid in Brussel.

Prins Willem van Oranje was inmiddels op weg naar Amsterdam om orde op zaken te stellen en arriveerde er op 15 december om vier uur in de middag, op het moment dat het religieuze hoogtepunt voor de gereformeerden net was afgelopen: de eerste viering van het Avondmaal. Deze ceremonie, waarin de gelovigen het laatste avondmaal van Christus herdachten, betekende een grote mijlpaal in hun strijd voor geloofsvrijheid. Het avondmaal was al met meerdere smekpogingen door het stadsbestuur getracht te voorkomen, maar vond desondanks doorgang. Het resultaat hiervan was dat katholieken probeerden bij het avondmaal binnen te komen om spottende liedjes te zingen.⁵³ Katholieken, aanvankelijk verstomd door het iconoclasmе, begonnen nu hun furie op de protestantse kerk te botvieren.⁵⁴ Juist het oplossen van dit ongenoegen tussen beide partijen was de reden van Oranje's bezoek.

Bij zijn vertrek op twintig januari 1567 hadden de gereformeerden (na veel overleg met het stadsbestuur en Van Oranje, waarbij Reael wederom als vertegenwoordiger optrad) veel concessies moeten doen; de belangrijkste daarvan waren het teruggeven van de Minderbroederkerk in ruil voor pakhuizen op de Lastage en, nadat de solidariteit van de schutterijen de zomer ervoor te wensen overliet, het installeren van 200 Roomse soldaten.⁵⁵ Toch bleven de spanningen groeien. Landvoogdes

Afbeelding 5. *Oproer te Amsterdam, 1567.* Prent vervaardigd door S. Fokke in 1782. Bron: <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archief/10097/010097014045>

Margareta van Parma vond dat Willem van Oranje de voorwaarden van de centrale overheid niet ver genoeg had doorgevoerd. Zij verbood daarom de nieuwe religie binnen de stad en

*Netherlands 1520-1635 (New
and the development of reformed*

gedoogde alleen nog de hagenpreken. Bovendien kreeg het stadsbestuur de beschikking over nog eens 300 soldaten en een stadsarsenaal waarmee ook armen konden worden bewapend. Op 24 februari besloten de burgemeesters deze plannen uit te voeren. Maar nadat de burgers hier lucht van hadden gekregen, gingen ook zij ten wapen en binnen korte tijd stond Amsterdam met één voet in een burgeroorlog tussen de Spaansgezinde magistraat en de protestante burgers, die vaak ook door hun katholieke stadsgenoten gesteund werden. Zo ontstond er een situatie in Amsterdam waarbij de stad verdeeld was onder twee gewapende groepen; de burgemeesters bezetten met hun troepen de Waag, de Geuzen (zoals de protestanten vanaf dit punt werden genoemd) hadden grote delen van de stad in handen: de gehele oude zijde en alle bruggen over de Amstel en het Damrak. Op deze manier konden ze de mobiliteit van de burgemeesters in de stad beperken.⁵⁶

Op 17 maart gingen enkele protestanten op weg naar het stadhuis met een rekwest: de geuzenleider en edelman Hendrik van Brederode (1531-1568) (die inmiddels Amsterdam was binnengekomen) zou tot opperkapitein moeten worden benoemd om zo de veiligheid te bevorderen, een nieuwe nachtwacht moest aangenomen worden en de gehate Leenoog, leider van de roomse soldaten te Amsterdam, zou moeten vertrekken. Uiteindelijk resulteerde dit tot een gemengde commissie (bestaande uit protestanten, stadsbestuur en opperkapiteins) ter beveiliging van de stad. Er verging een maand waarin de protestanten gewonnen schenen te hebben: ze hadden meer vrijheid en een burgeroorlog was afgewend.

Toen op 10 april echter Willem van Oranje de nieuwe eed van trouw aan de centrale overheid in Brussel niet wilde afleggen, verhitte de vervolging van protestanten en vluchtten velen van hen naar het buitenland. De Amsterdamse burgemeesters werden hierdoor gesterkt in hun anti-protestantse politiek en op zeventien april verboden zij dan ook de gerformeerde preken. Velen van de Amsterdamse aanhangers van het nieuwe geloof maakten zich hierna klaar om de stad te verlaten.⁵⁷

⁵⁶ Van Nierop en Wagenaar, *Beeldenstorm*, 64-68.

⁵⁷ *Ibidem*, 78-85.

1.2.5 *Ballingschap en de Alteratie van Amsterdam*

De aanvankelijke vreugde die zich in het najaar van 1566 onder de Amsterdamse protestanten verspreidde, was nu ingeruild voor angst voor vervolging. Door zijn bekendheid als belangwekkend protestant heeft ook Reael Amsterdam na de Beeldenstorm in mei 1567, nadat er op 25 april de laatste gereformeerde dienst werd gehouden, moeten verlaten. Hij is toen met zijn vrouw, dochter van veertien jaar en vele andere Hollandse protestanten gevlucht naar de stad Emden. Na een gevaarlijke tocht waarbij ze werden achtervolgd door ruiters, die de opdracht hadden de vluchtelingen te arresteren, zijn ze in verscheidene bootjes op 22 mei via de Zuiderzee, Harlingen, Vlieland en de Waddenzee uiteindelijk aangekomen in het Duitse Emden, alwaar vele andere voorname protestanten uit de Nederlanden reeds gearriveerd waren.⁵⁸ De keuze om uit voorzorg te vluchten bleek voor Reael een juiste beslissing te zijn geweest: vlak na zijn vertrek uit Amsterdam werd hij net als vele anderen alsnog verbannen verklaard door de hertog van Alva. Hierbij werd zijn huis geconfisqueerd. Deze straf werd hem ten laste gelegd vanwege het organiseren van de protestantse gemeente in Amsterdam en het ondertekenen van het verdrag namens de aanhangers van de nieuwe religie in september 1566, maar niet vanwege het beeldenstormen.⁵⁹

In Emden waren de protestanten veilig en velen vonden dan ook daar een heenkomen. Vanaf 1567 werd er een groot deel van de Nederlandse protestantse geloofsgemeenschap georganiseerd. Zo vond er in 1571 de eerste synode van de gereformeerde kerk plaats.⁶⁰

De belangrijkste aanleiding voor deze synode was het feit dat de vele vluchtelingen uit de Nederlanden bij verschillende stromingen en kerken hoorden. De nationale kerk die in Emden werd opgezet, probeerde de gevluchte predikanten aan zich te binden om een sterkere eenheid te organiseren. Toch bleven veel van hen loyaal aan de kerk waar zij zich in

⁵⁸ Olfert Dapper, *Historische beschrijving der Stadt Amsterdam* (Amsterdam 1663) 195-196.

⁵⁹ Van Nierop, *Beeldenstorm*, 102 en 133 en Molhuys en Blok, *woordenboek*, 1119.

⁶⁰ Pettegree, *Emden*, 149-153 en Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic, its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford 1995) 163.

Nederland bij hadden aangesloten. Zo bleef ook Jan Arentsz. zich zien als de predikant van de Amsterdamse gereformeerde kerk. De synode van 1571 probeerde dit recht te trekken, met als doel één nationale kerk met een goede organisatie, onderverdeeld in verschillende *classes*.⁶¹

Ook Reael wierp zich hierbij op tot een leidend figuur.⁶² Uit een brief van Reael blijkt dat hij de verschillen in politieke standpunten tussen de ballingen uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden als heikel punt zag voor het goede verloop van de organisatie te Emden, en betoogde het belang van eenheid binnen de kerk.⁶³ Daarom vertegenwoordigde hij de stroming der 'rekkelijken' of Arminianen (hierbij mag het huwelijk tussen Reael's dochter met Jacobus Arminius niet vergeten worden!), die de predestinatieleer minder streng opvatten, doordat ze van mening waren dat de mens een eigen wil had en geen voorbestemd lot had opgelegd gekregen door God.⁶⁴ Tevens begon hij in deze jaren met het schrijven van zijn eerste gedichten, waarin hij zijn ballingschap uit Holland beklagt.

Deze situatie, waarin Amsterdam trouw bleef aan de Spaanse soeverein en de meeste protestanten de stad waren ontvlucht, zou nog tot 26 mei 1578 duren. Op die dag liepen besprekingen in Amsterdam tussen de burgemeesters en de leiders van de Republiek in het honderd. De schutterijen, gesteund door de Staten van Holland en de prins van Oranje, liepen het stadhuis binnen en arresteerden in naam van het algemeen belang de stadsbestuurders. Hierna leidden ze hen over het Damrak, waar het gewapende volk zich inmiddels had

Afbeelding 6. Uitzetting der regering en geestelijkheid uit Amsterdam. Anonieme prent. Bron: stadsarchief.amsterdam.nl/archief/10097/01009700

⁶¹ Pettegree, *Emden*, 150-157 en 170-187.

⁶² Israel, *The Dutch Republic*, 164.

⁶³ Pettegree, *Emden*, 179-180.

⁶⁴ Lydia Hagoort, 'Onbekend uittreksel uit de Gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael', *Holland: regionaal-historisch tijdschrift* 27 (1995) 10.

verzameld. Vervolgens werden de burgemeesters in schuitjes de stad uitgezet. Dit proces werd nog enkele keren herhaald voor een aantal katholieke geestelijken en de inmiddels gehate Minderbroeders.⁶⁵

Deze *Alteratie van Amsterdam*, waarbij geen druppel bloed is gevallen, betekende het einde van de spaansgezindheid van de stad en het begin van de godsdienstvrijheid voor de protestanten. Het nieuwe stadsbestuur kende nog steeds wel katholieke leden, maar bestond voor de meerderheid uit protestanten, van wie de meeste terug naar Amsterdam waren gekomen na hun ballingschap. Zo gold dit ook voor Reael. Na de Alteratie keerden hij en vele andere gevluchte protestanten terug naar Amsterdam. Waar Reael voorheen een economische grootmacht in de stad was en veel te zeggen had bij de organisatie van de nieuwe religie, werden door hem na zijn terugkomst in 1578 vele openbare ambten in onder andere het stadsbestuur en de schutterij bekleed.⁶⁶ Zo bekleedde Reael in de laatste twee decennia van de zestiende eeuw de posities van schepen, raad, rekenmeester, commissaris van huwelijkszaken, regent van het weeshuis, kapitein en kolonel der schutterij en werd hij in 1601 benoemd tot afgevaardigde raad ter Admiraliteit in Zeeland te Middelburg.⁶⁷

Op zeven april 1601 kwam Laurens Jacobsz. Reael te overlijden. Logischerwijs wordt aangenomen dat dit in Middelburg gebeurde, waar hij op dat moment als gecommiteerde Raad der Admiraliteit van Zeeland was aangesteld. Toch bestaat hier enige twijfel over. Reael is namelijk op negen april begraven in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, waardoor de plaats van overlijden discutabel is.⁶⁸

⁶⁵ Van Nierop, *Wonderjaar*, 479-480.

⁶⁶ Van der Aa, *woordenboek der Nederlanden*, 114.

⁶⁷ P.G. Witsen Geysbeek, *Biografisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* deel 5 (Amsterdam 1824) 159.

⁶⁸ Vergelijk hiervoor Molhuysen en Blok, *woordenboek*, 1120 met o.a. Witsen Geysbeek, *woordenboek*, 163.

2 De kenmerken van de *Gedenkschriften*

2.1 Terminologie: *egodocument*, *autobiografie* of *Selbstzeugnisse*?

Voordat er gewerkt kan worden met de *Gedenkschriften* van Reael, is het belangrijk om eerst te kijken wát voor document het is en in welk genre het gepast kan worden. Er bestaat veel literatuur over het schrijven in de vroegmoderne periode, de verschillende genres, de manier waarop deze egodocumenten moeten worden benaderd en hoe uit deze teksten, die vaak algemene dingen (op kroniekachtige wijze) beschrijven, veel persoonlijke aspecten naar voren kunnen worden gehaald. Om te beginnen met de definitie van het begrip egodocument, wenden we ons tot Jacques Presser die egodocumenten omschreef als ‘die historische bronnen waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een ‘ik’ of een enkele keer een ‘hij’ als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig’. Later formuleerde hij het beknopter als ‘die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt.’ Deze beschrijving is inmiddels algemeen geaccepteerd en ook opgenomen in de Van Dale.⁶⁹ Maar wat betekent dit voor de *Gedenkschriften* van Reael?

⁶⁹ Baggerman en Dekker, *De gevaarlijkste*, 3-22.

Reael probeert op een objectieve manier de Beeldenstorm te beschrijven, maar toch zijn er hier en daar kleine aanwijzingen te vinden over zijn eigen opvattingen. Hierdoor vormen de *Gedenkschriften* een document waarin Reael niets van zichzelf probeert te onthullen, maar wat onopzettelijk wel het geval is. Zodoende is er wel sprake van een egodocument als de definitie van Presser wordt aangehouden.

De historicus James Amelang meent echter dat we niet moeten spreken over *egodocumenten*, maar over *autobiografieën*, een term die heel ruim moet worden bekeken, omdat Amelang elk geschreven egodocument in vele overlappende vormen in deze categorie plaatst.⁷⁰ Deze term is nogal breed en misleidend, want het wekt de indruk dat het alleen autobiografische werken betreft, terwijl Presser's idee van egodocumenten beter gedefinieerd is en zich ook uitstrekt over kronieken, memoires en andere niet-autobiografische geschriften.

Geoff Mortimer, schrijver van *Eyewitness accounts of the Thirty Years war 1618-1648*, is het hier ook niet mee eens. Hij pleit voor het Duitse *Selbstzeugnisse* (dat hij in het Engels vertaalt als self-evidence). Volgens Mortimer kunnen onder dit begrip alle documenten die door een individu geschreven zijn en iets onthullen van de auteur (in welke hoedanigheid dan ook) worden geschaard.⁷¹ Hoewel de termen verschillende namen dragen, bieden *egodocument* en *Selbstzeugnisse* min of meer dezelfde beschrijving: een document dat (opzettelijk of niet opzettelijk) iets persoonlijks onthult van de auteur. Het is ingewikkeld om de *Gedenkschriften* te zien als een puur egodocument. Enerzijds is het bedoeld als onpersoonlijk verslag, maar anderzijds zijn hier wel subjectieve kenmerken uit te halen, zoals ook bij vele andere soortgelijke geschriften het geval is. De *Gedenkschriften* behoeven dus een genuanceerde omschrijving. Het is immers als zakelijk verslag bedoeld en daarom geen egodocument, terwijl het toch – bij een goede benadering –

⁷⁰ James S. Amelang, *the flight of Icarus, artisan autobiography in Early Modern Europe* (Stanford 1998) 28-44.

⁷¹ Geoff Mortimer, *Eyewitness accounts of the Thirty Years war 1618-1648* (New York 2002) 189.

het een en ander kan verraden van de denkwereld en beleving van de Beeldenstorm door Reael zelf en zijn daardoor zeer bruikbaar.

Bij het bestuderen van de *Gedenkschriften* zijn er op het eerste oog weinig persoonlijke notities van Reael te bekennen, dit was immers niet het doel van Reael. Maar zoals Presser het omschreven heeft, kan dit ook onbewust naar voren komen bij het nauwkeurig bestuderen van de tekst. Dit is zeer zeker het geval bij de *Gedenkschriften*. Reael's visie komt meermaals duidelijk naar voren en valt daarom onder de term egodocument of Selbstzeugnisse. Omdat de betekenis van beide termen vrijwel gelijk is, zal er in deze thesis de term egodocument worden aangehouden. In de volgende hoofdstukken zal er dieper worden ingegaan op de persoonlijke aspecten van de *Gedenkschriften*, die het als een egodocument typeren.

Hoewel egodocumenten de beste manier blijven om een historisch persoon te benaderen, is het moeilijk om met zekerheid te zeggen dat het beeld dat uit het egodocument naar voren komt, daadwerkelijk overeenkomt met de auteur. Ook uit de *Gedenkschriften* zal in de volgende hoofdstukken een beeld worden gevormd van Reael, maar in hoeverre deze overeenkomt met de werkelijke persoonlijkheid van Reael weten we niet. Wellicht heeft Reael bewust een ander beeld van zichzelf geschapen, opdat wij hem en zijn daden zullen herinneren zoals hij dit wilde. Hoewel het in dit opzicht gevaarlijk is om concrete uitspraken te doen, is het interessant om te onderzoeken *waarom* Reael een bepaalde beeldvorming van het Wonderjaar en zijn daden daarin heeft gebruikt.⁷²

2.2 Schrijfgenres in de zestiende eeuw

Naast de terminologie is het ook belangrijk om te weten welke genres er in de zestiende eeuw bestonden en waar Reael's *Gedenkschriften* bij horen. Allereerst heerste er een traditie om religieus te schrijven om op die manier dicht bij God te komen.⁷³ Dit was ook in de zestiende eeuw een

⁷² Vergelijk met: Pollmann, *Buchelius*, 38.

⁷³ Philip Benedict, 'Some uses of biographical documents in the Reformed tradition', *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich, Europäische Selbstzeugnisse als historische quellen (1500-1800)* (Keulen 2001) 358-359.

doel voor veel protestanten. Met het intreden van de Renaissance begon hierin steeds meer de schrijver van het dagboek centraal te staan. Tevens bestond er een kroniekachtig genre. Dit was niet zo persoonlijk als een dagboek, maar trachtte op een min of meer objectieve manier de gebeurtenissen van die tijd te beschrijven, welke gebeurde in de vorm van een beschrijving van dag tot dag of een gedetailleerd verhaal van een bepaalde gebeurtenis. Toch kunnen we ook aan de hand van deze geschriften de schrijver leren kennen, doordat er regelmatig sprake is van een subjectief betoog (opzettelijk of niet).⁷⁴ Tussen dagboek en kroniek (of memoires) staat de autobiografie, waarin persoonlijke en algemene zaken worden beschreven en gerelateerd. Dit genre was vaak bedoeld als herinnering, slecht of goed voorbeeld voor de kinderen of latere generaties.⁷⁵ Op deze manier kan een egodocument dienen als bron van feitelijke informatie, maar óók voor een subjectief verhaal over de auteur.

De *Gedenkschriften* zijn bedoeld als verslag van de gebeurtenissen tijdens de Beeldenstorm in Amsterdam aan de hand van Reael's herinneringen en kunnen daarom als kroniek worden gezien (of zoals het het meest bekend staat: een gedenkschrift). Naast een bron voor feitelijke informatie – zoals Reael het zelf bedoeld heeft – kunnen er ook subjectieve kenmerken van Reael uit worden gehaald. De *Gedenkschriften* zijn absoluut geen dagboek en zijn ook niet bedoeld om dichterbij God te komen. Ze zijn daarom beter te plaatsen aan de kant van de memoires of de kroniek: hoewel het niet bedoeld is door de auteur, geven ze veel prijs van zijn karakter en mening.

2.3 Waarom Reael de gebeurtenissen van 1566 en 1567 beschreven heeft

Op de vraag waarom Reael de 'troubelen' van 1566 en 1567 beschrijft geeft hij een uitgebreide uitleg. Aan het begin van de *Gedenkschriften* geeft Reael een inleiding die aansluit op het slot aan het einde van het document. Zo begint Reael met de woorden:

⁷⁴ Rudolf Dekker, *Childhood, memory and autobiography in Holland, from the Golden Age to Romanticism* (Londen en New York 2000) 14-15.

⁷⁵ *Ibidem*, 15.

*'T'is van seer dienstelyck werck om tot allen tijden Gods eere, macht ende goedicheit te verclaeren, ende hem daerom alletijt met ernst te looven, dat men inder waerheit ende metter daer bespeurt, dat hij niet en faelgeert, niet alleen inde beloftenissen, die hij zijne Ch. kercke gedaen, maer oock inde dreijgemeijnten, die hij tegen het Rijcke des Satans, ende zijne goddelose ondersaeten uijtgesproocken heeft. Want het huis des verderffs ende aller leugenen die hij ten trooste zijnes uijtvercooren Volcks door de mont des Apls Pauli gericht hadde, is te allen tijden op verscheijden plaetsen, ende insonderhen in ende vanden jaere 1503. in Heeren uijt vermaer de conincluijcken ende plaetzen, door zeer vrome ende geleerde mannen, geopenbaert geweest, op dat zijne schrickelicke uijtsinnichen tot verderff ende onderganck van veele eelendighe menschen, ende schoone landen ende steeden geen voortgluck hebben en soude, maer daerenteghen de reijne heere des H. Evang. en ijder ter salichen voorlichten.'*⁷⁶

Hieruit blijkt dat Reael op het moment van schrijven een duidelijke religieuze ondertoon in zijn *Gedenkschriften* heeft willen leggen. Zijn verhaal toont dat volgens hem God's genade uiteindelijk aan de zijde van de 'ware gelovigen' (de protestanten) staat en de aanhangers van Satan (de katholieken) heeft verdreven. Dit religieuze aspect wordt vervolgens duidelijker gemaakt door het te koppelen aan de gebeurtenissen in de zestiende eeuw. Zo beschrijft Reael hoe het protestantisme zich verspreidde door verschillende delen van Noord-Europa en hoe het 'licht van het Evangelie' aangestoken werd in het volk. In het bijzonder koppelt hij de situatie in Holland aan Gods strijd tegen het rijk van Satan. Hij schrijft over Filips II en de Spaanse Inquisitie door *'het ordonneren van 14. nieuwe bisschoppen inden jaere 1561. die veele bloetgieticheit betoonden, de relligie verdruckten.'*⁷⁷ Dit werd echter door het volk tegengewerkt en het waren de edelen onder leiding van Hendrik van

⁷⁶ Hs Reael, 1.

⁷⁷ Hs Reael, 2.

Brederode die op vijf april 1566 met hun rekwest aan *'madame de Parma'* een kleine overwinning behaalden door het legaliseren van de hagenpreken.

Op de laatste pagina van de *Gedenkschriften* schrijft Reael een aansluitende passage, die de strijd van God tegen het duivelse rijk nog sterker weergeeft:

*'Nu het wordt u tot dien eynde mede gedeelt, op dat ghy ten eersten, hier uut de wonderlycke regeringhe Godes soudet leeren kennen, hoe wonderl. namelyck, dat hy zyne verdruckte gemeynthe (als het zyn Goddelijke wille is) als uut het stof, tegen alle geweld des Duyvels, ende aller zyner instrumenten, kan ende moet te verheffen; te beschutten, ende te bewaren.'*⁷⁸

Reael beschrijft de strijd naar religieuze vrijheid voor de protestanten in de Nederlanden en het afscheiden van de katholieke kerk als een strijd tussen God en de Duivel. Hierbij wordt de katholieke kerk gezien als het duivelse rijk en staat God aan de kant van de protestanten, die het ware geloof aanhangen. In het rekwest van de edelen van 5 april 1566 en de *'troubelen'* van 1566-1567 ziet Reael dan ook de Goddelijke wil om zijn volk te bevrijden.

Of religie hier werkelijk als een enige motivering bestaat voor het schrijven is aanvechtbaar. Reael deelt naar eigen zeggen de lezer een *'warachtighe Historie'* mede over de beginselen en de voortgang van de verspreiding van het Evangelie. Dit is wat hij op de laatste pagina schrijft over de gebeurtenissen in Amsterdam. Uit hetgeen Reael aan het einde van zijn *Gedenkschriften* geschreven heeft kan worden geconcludeerd dat hij het bedoeld heeft te schrijven als een historie, een verslag van wat hij heeft meegemaakt, want *'het is aengeteekent geweest van den ghenen die in alle dese dingen van het beginsel tot het leste tegenwoordige zyn geweest, ende alles met oogen hebben angeschouwet'*. Een ooggetuigenverslag dus. Dit genre, waarin een verslag wordt opgemaakt

⁷⁸ Ibidem, 38.

als herinnering voor volgende generaties, zou in de zeventiende eeuw in de Nederlanden steeds meer opkomen. Reael was hiermee dus een voorloper. Documenten uit dit genre zijn vaak een ‘verhaal met een moraal’ en ook Reael voldoet hieraan; hij schrijft namelijk – eveneens in zijn slotwoord – dat de lezer uit deze gebeurtenissen leert God te ‘*loven ende te presen*’ en ‘*om ons langhen tydt in sodanighe staet, als wy nu eenige jaren gheweest zyn, tot lof ende prys zyner heerlycke genade, ende opbouwinghe zyner Christel. Gemeynthe, te maintainere.*’⁷⁹

De aanwezigheid van een religieuze toon kan niet worden genegeerd; Reael benadert de gebeurtenissen vanuit een religieus perspectief waarbij God zijn ‘gemeente’ beschermt en bevrijdt van de Duivel (de katholieke kerk). Dit religieuze kenmerk is niet vreemd voor een document uit de zestiende eeuw. Vrijwel alle genres, die veelal in elkaar overlopen, dragen daardoor iets religieus in zich, al is het maar een korte aantekening ter ere van God in het voor- of nawoord.⁸⁰ Dit wil nog niet zeggen dat al deze teksten primair religieus zijn, maar dat het wel de conventie (en de tijdsgeest) was om overal een religieuze benadering of notitie bij te maken.

Hoewel Reael geprobeerd heeft een objectief verslag te maken, heeft hij (zoals hierboven al is beschreven) bewust de wens uitgesproken dat de lezer hiervan leert God te loven en eren. Hoewel er dan ook een duidelijke religieuze dimensie aan de *Gedenkschriften* kleeft, heeft Reael geprobeert om in de jaren na de Alteratie zijn herinneringen op te schrijven als een historie. Doordat hij schrijft nadat ‘zijn religie’ in Amsterdam na de Alteratie heeft overwonnen, wordt duidelijk dat Reael zijn herinneringen heeft opgeschreven om deze Alteratie te ondersteunen en verklaren. Hij gebruikt zijn herinnering over het Wonderjaar om de situatie in Amsterdam aan het einde van de zestiende eeuw te verantwoorden en te verklaren. Zo schrijft hij hoe God zijn *gemeente* al jaren beschermde alvorens het in 1578 in ‘*huerlycken vryheyt*’ verkeerde. Opvallend hierbij zijn de gelijkenissen tussen Reael’s verhaal over de Amsterdamse protestanten en de Joden als uitverkoren volk in het oude testament, die veel beproevingen

⁷⁹ Benedict, *uses*, 358-359, 361, 364 en 366; Hs Reael, 38.

⁸⁰ Amelang, *Icarus*, 57-59 en Pollmann, *Buchelius*, 28-29.

doormaakten in de woestijn alvorens ze het beloofde land Kanaän bereikten.⁸¹ Zo ook moesten de leden van het ware geloof wachten tot na 1578 voor ze religieuze vrijheid hadden.

Zodoende zijn de *Gedenkschriften* niet alleen bedoeld om het lof voor God bij de lezer te vergroten, maar gebruikt hij zijn herinneringen ook om de uiteindelijke overwinning van het protestantisme in Holland te verklaren en staan zij ter beschikking om de toenmalige situatie te verantwoorden.

2.4 Schrijfstijl, kenmerken en publiek

Naast een duidelijke in- en uitleiding van christelijk signatuur zijn er verschillende kenmerken die Reael's *Gedenkschriften* typeren. Zo is het heel duidelijk dat Reael de gebeurtenissen in zijn verslag op chronologische wijze bespreekt. Hij noemt vaak de datum van de gebeurtenis en daarbij ook nog eens een specifiek uur. Uit de *Gedenkschriften* blijkt dan ook een grote zorg voor detail. Zo weet hij, naast de data en tijdstippen, vaak ook exacte namen te noemen (denk hierbij bijvoorbeeld aan Weyn Adriaen Ockersdr. die haar pantoffel naar een Mariabeeld gooide in de Oude Kerk), maar ook leeftijden en data van overlijden. Het feit dat Reael zijn ervaringen pas twaalf jaar of later heeft opgeschreven en dit op zo'n gedetailleerde wijze heeft gedaan, doet vermoeden dat hij gebruik heeft gemaakt van een dagboek of aantekeningen, bijgehouden door hemzelf of iemand anders.

Daarnaast beschrijft Reael zoveel verschillende dingen, dat het onmogelijk is dat hij van elk van deze gebeurtenissen persoonlijk getuige was, ondanks het feit dat hij veel reizen naar belangrijke personen heeft gemaakt en bij veel gebeurtenissen aanwezig was. Zo vertelt Reael over de politieke gebeurtenissen in Brussel en de eerste hagenpreken in Leiden, Den Haag, Delft, Dordrecht, Gouda en zelfs Antwerpen en ook daarbij met een stortvloed aan details.

⁸¹ Zie hiervoor *Exodus* in het Oude Testament:
<http://www.statenvertaling.net/bijbel/exodus.html> (27-6-2012).

Een volgend kenmerk van de manier waarop Reael schrijft is dat hij naar zichzelf verwijst in de derde persoon enkelvoud.⁸² Slechts bij zijn slotwoord, wanneer hij de waarheidsgetrouwheid van zijn schrijven ondersteunt met het argument dat hij zelf getuige was, spreekt hij over zichzelf in de eerste persoon (meervoud). Elke andere keer dat hijzelf onderwerp is, spreekt Reael over *Laurens Jacobsz.* Dat Reael ook van zijn eigen daden een dergelijke afstand neemt en over zichzelf spreekt als over anderen, duidt erop nogmaals op dat hij de *Gedenkschriften* heeft bedoeld als een objectief verslag van zijn ervaringen.

Er komen veel subjectieve nuances in de *Gedenkschriften* voor. Dit gebeurt op twee manieren. Allereerst simpelweg door het gebruiken van subjectieve woorden. Maar een tweede variant, welke een goede interpretatie behoeft om Reael's mening daarover te doorgronden, is de manier waarop Reael sommige dingen beschrijft en waarom. Zo noemt hij het verhaal van de schout Willem Dyrickszoon, die ter dood werd veroordeeld door de magistraat, omdat hij in zijn huis Wederdopers liet bijeenkomen. Vervolgens beschrijft Reael hoe de katholieke stadsbestuurders en de pastoor in het proces tegen deze schout valse getuigenissen liet afleggen, en ook deze getuigen met vergif het zwijgen wilde opleggen. Toen een van deze 'getuigen', Gele Fye genaamd, dit doorzag en de valsheid van haar verklaring opbiechtte, werd zij gezeseld en ter dood veroordeeld. De aanklagers, een pastoor en een notaris, werden gezeseld en verbannen. Reael laat het ook niet na om te benoemen dat, nadat volgens Gods wil Gele Fye aan een paal gewurgd was en met vuur gefolterd, en er naar zijn wil (nadat zij zes weken op een rad had gelegen) bloed uit haar neusgaten kwam, welke door de vrome burgers werd opgevangen met doekjes. Gele Fye was, zo God het wilde, een martelaar geworden voor de vrome (protestantse) burgers.⁸³ Ze is door haar eerlijkheid ter dood gesteld en belichaamt daarmee voor Reael een symbolische status van de onschuld van de protestanten. De

⁸² Wanneer hij over zichzelf spreekt is dat altijd met de naam Laurens Jacobsz., dus zónder Reael. Ook op de titelpagina van zijn dichtbundel staat zijn naam zónder zijn achternaam geschreven.

⁸³ Hs Reael, 4-5.

katholieke stadsbestuurders gebruikten list en bedrog om de schout die de wederdopers hielp, te straffen en zijn dus de *bad guys*. Het zijn dit soort passages, die Reael's denkbeelden verraden. Blijkbaar vond hij het de moeite waard om te beschrijven wat voor onrecht iemand werd aangedaan omdat hij Wederdopers zou herbergen en met welke '*valscheyt*' de katholieken dit bestreden. Door ook andere soortgelijke beschrijvingen te analyseren kan er aan de hand van interpretatie een duidelijke subjectiviteit worden ontdekt in de *Gedenkschriften*.⁸⁴

Tot slot kan er kort worden gezegd voor wie Reael schreef. In het slot richt hij zich expliciet tot de '*inwoonders van dese Gereformeerde Landen, ende besonderlyck inde Stadt van Amstelredam*', om hen ervan te overtuigen God te loven, omdat hij hen de vrijheid heeft gegeven, '*sonder achterlecken heycousen Godt door Christum Jesum met vryheyt ende gerusticheyt mogen dienen*'.⁸⁵ Dit is echter meer een boodschap tot een deel van de lezers, aangezien Reael een algemeen verslag heeft proberen te schrijven voor de '*christelyke leser*' (dus de gereformeerde lezer) aan wie hij '*dit werck heeft willen mede deelen als een warachtighe Historie*'.

2.5 Liefde vermacht al: Reael als dichter

Naast zijn carrière als koopman en bekleeder van meerdere openbare functies, was Reael ook een verdienstelijk dichter. Niet alleen zijn van hem de *Gedenkschriften* bekend, ook zijn er nog veel gedichten van hem bewaard gebleven. Deze gedichten waren dermate fraai dat hem later een grote bijdrage aan de ontwikkeling van de Nederduitse taal wordt toegeschreven.⁸⁶ Hij was lid van de Amsterdamse rederijkamer *d'Eglantier* die de spreuk *in liefde bloeiende* droeg en waarbij Reael onder zijn eigen spreuk *liefde vermacht al* vele gedichten heeft geschreven. Deze *Kamer van Rethorycke* droeg de zorg voor taalzuivering en taalopbouw hoog in

⁸⁴ Baggerman en Dekker, *De Gevaarlijkste*, 9.

⁸⁵ Hs Reael, 38.

⁸⁶ Witsen Geysbeek, *woordenboek*, 160.

het vaandel. Zo zijn er van deze rederijkamer meerdere publicaties bekend welke het *recht leerende Duidts spreken* trachtten te bevorderen.⁸⁷

Van de gedichten en liederen van Reael zijn er enkele terug te vinden als geuzenliederen in het *Geuze Lietboeck*.⁸⁸ Daarnaast bestaat er ook nog een bundel handschriften met de titel *Refereijnen, Baladens, Epitafien, Historialen en andere Liedekens*⁸⁹, bestaande uit gedichten die geschreven zijn tussen de jaren 1572 en 1600 in achtereenvolgens Emden (1567-1571), Dantzig (in 1574), Amsterdam (1578-1580), Leeuwarden (1581), daarna wederom te Amsterdam en ten slotte in Middelburg (in 1600). In dit handschrift zijn zowel ongepubliceerde als gepubliceerde gedichten opgenomen. De bundel eindigt met een *Catechismus offte kinder lere* uit 1571 door hemzelf geschreven tijdens zijn verblijf in Emden ten bate van de opvoeding van zijn eigen kinderen.⁹⁰ Deze bundel heeft regelmatig gediend als bron voor onderzoek, maar is nog nooit op zichzelf onderzocht. Er is dan ook nog geen volledige transcriptie van gepubliceerd.

Uit de gedichten van Reael blijkt een hoge mate van vaderlandsliefde en een duidelijk gereformeerd standpunt betreffende geloofskwesties.⁹¹ Het eerste gedicht dat in zijn bundel *Refereijnen* staat (en dat eveneens in 1574 is opgenomen in het Geuzenliedboek), heet een *Claechliedt der Nederlantsche verdrevene Christenen*.⁹² Het gedicht beklagt het lot van de verdreven Nederlandse protestanten en een aanklacht tegen de katholieke kerk. Zo schrijft hij over de katholieken:

*'Wilt O Heer dees menschen seer opgheblasen
te verstaen gheven, hoe seer dat sy rasen
in hooveerdy, ende in overdaet:
haer swelghen, suypen, brassen boven maet:*

⁸⁷ Ter Laan, *woordenboek*.

⁸⁸ G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (Weesp 1985) 468.

⁸⁹ Universiteitsbibliotheek Universiteit Gent, Handschrift 993, *Refereijnen, Baladens, Epitafien, Historialen en andere Liedekens*, 1. Voortaan afgekort tot *Refereijnen*.

⁹⁰ Van der Aa, *woordenboek der Nederlanden*, 114-115.

⁹¹ Witsen Geysbeek, *woordenboek*, 160-161.

⁹² Reael, *Refereijnen*, 9-11; folio 5-6; voor een begeleidend lezen zie: E.T. Kuiper (ed.), *Het Geuzenliedboek* (Zutphen 1924) 192-193.

*financy, woecker, daer met sy vercloecken
haer Naesten, diens verdruckinghe sy soecken.'*

Middels vele gedichten, waarvan bovenstaand excerpt slechts een voorbeeld is, uitte Reael zijn opvattingen over religieuze kwesties. Zoals uit het eerste gedicht blijkt, beklagt Reael zich over het feit dat wanneer de protestantse ballingen in Duitsland 'aen die Rivieren Oostwaerts saten' zij het betreurden dat ze de Nederlanden hadden moeten verlaten en hoe daar 'met grooten schandt onse lofsang end ons Psalmen hanghen aen den Pijnappelboom met grooten pranghen.' De tegenstelling protestant versus katholiek wordt door Reael gekoppeld aan zijn vaderlandslievende opvattingen, welke zich uitte in een afkeer voor de Spanjaarden, die in veel van zijn handschriften terug te vinden is. Zijn herinneringen in de *Gedenkschriften* en zijn gedichten dienen deze houding. Ze gelden zodoende ter ondersteuning van deze anti-Spaanse houding en verbeelden duidelijk Reael's visie en ervaring van deze tijd.

2.6 Vergelijkbare documenten uit Amsterdam

Nu kan ook de vraag worden gesteld in hoeverre de *Gedenkschriften* van Reael uniek zijn. Zijn er nog meer soortgelijke documenten van ooggetuigen tijdens het Wonderjaar in Amsterdam? Dit is zeker het geval, er zijn twee andere documenten die hetzelfde onderwerp als Reael beschrijven vanuit het oogpunt van een ooggetuige. Hoewel het twee

verschillende egodocumenten zijn, is het wel belangrijk om deze te benoemen en te vergelijken met de *Gedenkschriften*.

De eerste is van de Amsterdamse koopman Adriaen Pauw (1516-1578) en heet *Relaes van het gepasseerde van de*

Afbeelding 7. Portret van Adriaen Pauw. Prent van J. Houbraken. Bron: stadsarchief.amsterdam.nl/10094

*jare 1566 en 1567 in Amsterdam.*⁹³ Pauw was een gematigde protestant en kan worden gezien als typische *middenfiguur*. Als opsteller van de artikelen voor een overeenkomst tussen de burgemeesters en de protestanten, behoorde hij tot de bemiddelende partij. Hij was zeker ontvankelijk voor de nieuwe religieuze ideeën, maar doodsbang voor ordeverstoring. Aanvankelijk weigerde hij de artikelen op te stellen, uit angst voor beschuldiging van partijdigheid. Later is hij inderdaad om deze reden beschuldigd.⁹⁴ Zodoende heeft hij daarom in 1568 alsnog moeten vluchten naar Emden. Bij terugkomst na de Alteratie is hij benoemd tot lid van de vroedschap en schepen.⁹⁵ Zijn *Relaes* is geschreven om zijn daden tijdens het Wonderjaar te rechtvaardigen en heeft dus apologetische kenmerken. Hij distantieert zich hierin van de protestanten.⁹⁶ Maar daardoor richt het zich ook meer op zaken als artikelen en overeenkomsten die hij op heeft gesteld en waarvan hij uitgebreide kopieën heeft toegevoegd, dan dat hij net als Reael een kleurrijk verslag geeft van de gebeurtenissen in de stad. Hij schrijft voornamelijk over zijn eigen daden en die van de burgemeesters. Hierdoor weten we veel over de artikelen die zijn opgesteld, maar leren we door Pauw minder over zijn ervaring en visie op de gebeurtenissen in het Wonderjaar.

Een tweede egodocument uit Amsterdam is van de broeder Hendrik van Bietsen. Hij was orateur van de Minderbroeders in Amsterdam. Als broeder heeft hij in zijn *Anteykeningen* de geschiedenis van Amsterdam beschreven in de jaren 1534, 1536 en 1566-1567. Daarnaast is van hem ook het *Liedeken op het jaar 1572* bekend. Na de Alteratie is hij de stad uitgezet, maar keerde weer snel terug om de katholieke burgers van Amsterdam bij te staan.⁹⁷ Veel weten we niet van hem. Toch vormen zijn *Anteykeningen* een goed derde egodocument naast de protestantse Reael en de gematigde Pauw. Hij verslaat vanuit zijn positie het Wonderjaar, zoals ook Reael dat vanuit zijn positie heeft gedaan, en geeft hierop

⁹³ Zie: Bor Christiaensz., Pieter, *Oorspronck, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden* (Amsterdam, 1679-1684).

⁹⁴ Van Nierop, *Beeldenstorm*, 32-33.

⁹⁵ Blok en Molhuysen, *Woordenboek*, 769-770.

⁹⁶ Van Nierop, *Beeldenstorm*, 33.

⁹⁷ Molhuysen en Blok, *woordenboek*, deel 6, 115-116.

commentaar. In die zin lijken zijn *Anteykeningen* meer op de *Gedenkschriften* dan het *Relaes* van Pauw.

We hebben hier dus te maken met drie verschillende personen: een protestant, een katholiek en een gematigde protestant. Vooral tussen Reael en Van Bietsen kan een goede en interessante vergelijking gemaakt worden, wat in het volgende hoofdstuk dan ook gebeuren zal.

3 Reael's herinnering, beschouwing en beeldvorming in de *Gedenkschriften*

3.1 Het benaderen van de egodocumenten van de 'toeschouwers'

Voordat er gekeken kan worden naar de manier waarop Reael zijn herinnering en beschouwing van het Wonderjaar (en de representatie van deze gebeurtenissen) in de *Gedenkschriften* toont, zal er eerst moeten worden gekeken naar een theoretische benadering van egodocumenten. Zoals ik eerder al geschreven heb, is er al enig onderzoek gedaan naar de persoonlijke ervaring van de Reformatie aan de hand van egodocumenten. In *the flight of Icarus, artisan autobiography in Early Modern Europe* beschrijft James Amelang nader het belang van deze vroegmoderne egodocumenten. Volgens Amelang is er nog maar weinig aandacht geschonken aan deze geschriften *an sich*.⁹⁸ Vooral wanneer het de 'volksklassen' (popular classes) betreft is de aandacht voor de persoonlijke beleving van de schrijver nog altijd weinig belicht. In de negentiende eeuw werden egodocumenten gebruikt als primaire bron, vanaf de vijftiger jaren werden ze bestudeerd voor sociale geschiedenis en het onderzoek naar

⁹⁸ Amelang, *Icarus*, 11-12 en 19.

volksmentaliteit, maar pas sinds de jaren tachtig worden ze op zichzelf staand bestudeerd. Dit komt volgens Amelang door de toegenomen interesse in sociale mobiliteit en linguïstieke geschiedenis.⁹⁹ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, die in het artikel *De gevaarlijkste van alle bronnen: egodocumenten, nieuwe wegen en perspectieven* beschrijven wat egodocumenten zijn en hoe ze gebruikt kunnen worden, noemen ook het postmodernisme als oorzaak voor de opgekomen interesse in egodocumenten sinds de jaren tachtig. Volgens het postmodernisme heeft een egodocument verschillende lagen. Zo kan het inderdaad als primaire bron gebruikt worden, maar kan het ook dienen om de subjectiviteit van de schrijver te bestuderen.¹⁰⁰ Inmiddels is het geen taboe meer om egodocumenten (die immers subjectief en niet altijd representatief zijn) op zichzelf te bestuderen en worden ze door historici steeds vaker als onderwerp gebruikt voor kwalitatief onderzoek.¹⁰¹

Er zijn drie manieren om een document als de *Gedenkschriften* te bestuderen: de schrijver in de geschiedenis plaatsten, de geschiedenis bestuderen aan de hand van persoonlijke documenten (want er zijn weinig andere bronnen) en het beschrijven van de persoonlijke ervaring van de schrijver.¹⁰² Aan hand van de eerste en derde variant is het mogelijk om te kijken naar persoonlijke verhalen en kan een persoon aan de hand van een egodocument in een context worden geplaatst, van waaruit zijn of haar belevenis kan worden beschreven. Ik richt mij voornamelijk op de derde variant.

De manier waarop de *Gedenkschriften* als (subjectieve) bron benaderd moeten worden is van cruciaal belang. Volgens Amelang is hierbij veel speculatie nodig. Dit geldt met name voor (ego)documenten die zijn gepubliceerd en waarvan we het manuscript niet meer kennen.¹⁰³ Dit geldt ook voor de *Gedenkschriften* van Reael; het manuscript is

⁹⁹ Ibidem, 15-19. Vooral Rudolf Dekker heeft hier in Nederland al veel aandacht aan besteed.

¹⁰⁰ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van aller bronnen, egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 4.

¹⁰¹ Dekker, *Childhood, memory*, 12-13.

¹⁰² Benedict, Philip, *uses*, 355-357.

¹⁰³ Amelang, *Icarus*, 115.

verloren, maar er bestaan nog verscheidene afschriften, waardoor we een behoorlijk betrouwbaar beeld kunnen vormen van de originele inhoud van de *Gedenkschriften*. Het belang van interpretatie ligt ook in het feit dat de schrijver er vaak een droge schrijfstijl op nahoudt, waar desondanks veel persoonlijkheid in kan liggen. Amelang noemt dit een *buried purpose*.¹⁰⁴

Reael had met het schrijven over de troebelen in het Wonderjaar van 1566-1567 een verslag van deze gebeurtenissen in Amsterdam voor ogen, waarin hij zijn eigen ervaringen uiteen kon zetten om een zo compleet mogelijke beschrijving te kunnen vormen. Maar er zijn ondanks Reael's bedoelingen om een genuanceerd beschrijving te maken, duidelijke sporen van subjectiviteit in de *Gedenkschriften* terug te vinden. Volgens de Deense historicus Michael Harbsmeier, die zich heeft gespecialiseerd in historische reisbeschrijvingen, is dit niet verwonderlijk. Reisbeschrijvingen dienen volgens hem niet alleen als een beschrijving van het bereide land maar ook van het land van herkomst van de schrijver, maar nog belangrijker: zij dienen ook als bron voor de mentaliteitsgeschiedenis. Een reisbeschrijving geeft namelijk een duidelijke inkijk in de gedachten van de schrijver en door nauwkeurig te lezen zal veel van de schrijver naar voren komen. Reisbeschrijvingen vallen volgens Harbsmeier daarom onder de term *egodocumenten*.¹⁰⁵

Hetzelfde valt te zeggen over Reael. Het destilleren van zijn opinie over de in zijn *Gedenkschriften* beschreven gebeurtenissen aan de hand van interpretatie is echter wel aan enkele regels gebonden. Belangrijk hierbij is met name dat een verkeerde interpretatie al snel op de loer ligt.¹⁰⁶ James Amelang betoogt het belang van interpretatie van egodocumenten en sluit hierin dan ook aan bij Harbsmeier. Volgens Amelang was de impact van belangrijke gebeurtenissen voor veel vroegmoderne schrijvers de reden om te gaan schrijven. Dit is bij Reael zeer zeker het geval. Bij het schrijven van een (objectief) verslag geven

¹⁰⁴ Ibidem, 182.

¹⁰⁵ Fabian Brändle e.a., 'Texte zwischen Erfahrung und Diskurs, Probleme der Selbstzeugnisforschung', in Kaspar von Greyerz, Hans Medick en Patrice Veit (eds.) *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich, Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500-1850)* (Keulen, Weimar, Wenen 2001) 3-34, aldaar 7.

¹⁰⁶ Amelang, *Icarus*, 115.

deze schrijvers alsnog hints van hun eigen bedoeling 'in their diversity and power of contradiction, silences and evasions, repetitions, the highlighting of keywords and metaphors, patterned allusions: the reader must gauge the potential of all these to reveal intentions.'¹⁰⁷ Hoe droog een tekst dus ook is, met de juiste interpretatie kan de persoonlijkheid die een schrijver (bewust of onbewust) in zijn tekst heeft gelegd, worden achterhaald.

De *Gedenkschriften* zijn grofweg in drie delen op te delen; de eerste (legale) openbare predicatiën, de Beeldenstorm en de troebelen in het voorjaar van 1567. Over ieder van deze drie periodes van het *Wonderjaar* zal beschreven worden hoe Reael deze ervaren heeft, hoe hij deze weergaf en wat zijn mening erover was.

3.2 Vergelijkbare kronieken, dagboeken en memoires in de Nederlanden

Het feit dat Reael een protestant is en de gereformeerde gemeente als het volk van God beschouwt zorgt ervoor dat de inhoud van de *Gedenkschriften* dan ook een duidelijk kenmerk van Reael's ideeën en opvattingen dragen. Om te kijken of deze bijzonder zijn of in de tijdsgeest en algemene visie op het Wonderjaar passen, zal er een vergelijking worden gemaakt met een aantal andere schrijvers. Voor een goede vergelijking moet er niet alleen naar de overgeleverde documenten worden gekeken, maar ook naar de persoon die ze geschreven heeft. Zo kan gekeken worden naar hoe de omgeving en persoon de egodocumenten hebben beïnvloed. Hierin zijn twee verschillende groepen te onderscheiden. Allereerst de personen die net als Reael ooggetuige waren van de gebeurtenissen in Amsterdam. Deze zijn in het voorgaande hoofdstuk al behandeld. Daarnaast zal er ook worden gekeken naar een tweede groep, bestaande uit personen uit andere delen van de Nederlanden die hun ervaringen hebben opgeschreven. Op die manier wordt er een brede vergelijking gemaakt met andere egodocumenten om te bepalen in hoeverre de ervaringen verschillen en hoe dit de onoud van de egodocumenten heeft beïnvloed.

¹⁰⁷ Ibidem, 181-187.

Het eerste document dat niet uit Amsterdam komt, is de kroniek van Pieter Joossen Altijt Recht Hout. In dit document, dat door Fruin in 1905 is gevonden in Antwerpen, beschrijft Pieter Joossen de periode van de eerste predicaties in 1566 tot en met het beleg van Middelburg aan het begin van de jaren 1570. Hoewel Pieter Joossen voornamelijk schrijft over de politieke en militaire gebeurtenissen in Zeeland, begint zijn kroniek met een beschrijving van de hagenpreken en de Beeldenstorm in Middelburg en omgeving, waardoor dit inhoudelijk overeen komt met de *Gedenkschriften*. Uit archiefonderzoek door Fruin blijkt dat Pieter Joossen een timmermansbaas in Middelburg was en dat hij in 1594 deken van het timmermansgilde werd. Op de lijst der gildebroeders staat zijn naam geschreven als *Pieter Joossen* met daarachter door een andere hand toegevoegd: *Altijt Recht Hout*. Op 24 juni 1626 stierf Pieter Joossen Altijt Recht Hout en is hij onder zijn volledige naam begraven in de Oude Kerk te Middelburg.¹⁰⁸

Hoewel Altijt Recht Hout als deken een voornaam man was in het timmermansgilde, was hij toch een eenvoudig persoon en waren zijn economische en politieke invloed, anders dan bij Reael, minimaal.¹⁰⁹ Toch zijn er vele gelijkenissen tussen beide. Net als Reael was hij als protestant een voorstander van de Reformatie. Een andere overeenkomst is dat Altijt Recht Hout ook een rederijker was. Hij begint zijn kroniek met een gedicht en er zijn op verscheidene plaatsen versregels terug te vinden. Een derde gelijkenis is het feit dat ook Altijt Recht Hout heeft geschreven vanuit zijn persoonlijke ervaring. Hij geeft duidelijk aan wat hij met eigen ogen aanschouwd heeft en wat hij van horen zeggen heeft en onderscheidt op die manier wat voor hem zekerheid is en wat hij zonder ooggetuigenisverklaring beschrijft. Zoals Fruin betoogt, verdient Altijt Recht Hout om deze voorzichtigheid in zijn beschrijving vertrouwen voor hetgeen dat hij ons verzekert.¹¹⁰

Ook in Antwerpen is er een kroniek teruggevonden. Het behandelt de gebeurtenissen in de stad van dag tot dag in de periode 1565-1574 en

¹⁰⁸ Fruin, *kroniek*, 66-67.

¹⁰⁹ Ibidem, 68.

¹¹⁰ Fruin, *kroniek*, 68-69.

is geschreven door Godevaert van Haecht (1546-ca.1599). Van Haecht was een *tafereelmaker* van beroep (hoewel hij niet bekend is geworden als schilder) en behoorde niet tot de hoogste klasse, waardoor zijn kroniek dichters bij het volk staat dan de *Gedenkschriften* van Reael. Ook het feit dat hij geen *homme de lettres* was bewijst dat hij niet van hoge komaf was.¹¹¹ In de inleiding van de publicatie van deze kroniek uit 1928 wordt door de historicus Rob van Roosbroeck beweerd dat uit Van Haecht's uitspraken kan worden opgemaakt dat hij zich bevond in het 'Luthersch midden', wat hem als tolerant persoon zou kenmerken.¹¹² De Lutheranen zouden namelijk niet zoals de Calvinisten gewelddadig zijn.¹¹³ Net als Pieter Joossen Altijt Recht Hout en Reael heeft Van Haecht uit zijn eigen ervaringen geschreven. Door zijn feitelijke beweringen te vergelijken met andere bronnen, heeft Van Roosbroeck bewezen dat Van Haecht zich (zij het gekleurd) aan de feiten heeft gehouden.

Een volgende beschrijving van het Wonderjaar vinden we terug in de autobiografie van Elbertus Leoninus (1520-1598). Afkomstig uit de gegoede burgerij van Zaltbommel, heeft hij een humanistische opleiding genoten. In Emden leerde hij de kunst van het redevoeren en dichten en aan de universiteit van Leuven studeerde hij rechten waarvoor hij in 1574 zijn licentiaat kreeg. Als jurist verwierf hij veel aanzien en stond hooggeplaatste edelen van verschillende partijen bij; zowel de hertogin van Parma als Willem van Oranje. Hoewel zijn autobiografie *Vita Elberti Leonini* zich op meerdere onderwerpen richt, blijkt ook hierin hoe hij een bemiddelende positie innam in de Opstand.¹¹⁴

Tot slot vinden we ook een beschrijving van het Wonderjaar terug in Gent, geschreven door Marcus van Vaernewijck (1518-1569). Afkomstig uit een voornamelijk Gentse familie van stadspatriciaat en poorters, was Van

¹¹¹ Van Haecht, Godevaert, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, Rob van Roosbroeck (ed.) deel I en II (Antwerpen, 1929-1930), XVI.

¹¹² Ibidem, X-XI en 1.

¹¹³ Hans Van Werveke, 'De Kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders', Rob Van Roosbroeck (ed.), in *Revue belge de philologie et d'histoire* 9, 1930 (642-643), 643.

¹¹⁴ Van der Aa, *Woordenboek der Nederlanden*, 349-353.

Vaernewijck een hooggeplaatst persoon in het zestiende-eeuwse Gent.¹¹⁵ Als lid van de familie Van Vaernewijck die in de vijftiende en zestiende eeuw veel politieke macht had in Gent, heeft hij onder meer van 1562 tot 1563 rechterlijke macht gehad in de *vinderij Sint-Jacobs*, was hij daarna gouverneur van de armenkamer, schepen, was hij adviserend collatieheer en stapelheer van Gent.¹¹⁶

Ook had hij een hoge bestuursfunctie binnen het Sint-Lucasgilde voor schilders en behoorde hij ook daarin tot de elite van Gent. Dat alleen deze bestuurlijke functies hem niet konden bekoren, wordt bewezen door Van Vaernewijck's actieve deelname binnen de rederijkamer *Mariën Theeren*, waar hij zeker twee belangrijke bestuursfuncties heeft gehad.¹¹⁷

Ook Marcus van Vaernewijck heeft een divers oeuvre nagelaten, welke nóg imposanter is dan die van Reael. Veel van zijn werk is in de loop der jaren verloren gegaan.¹¹⁸ Zodoende zijn er van zijn gedichten slechts enkele nog bekend, die als onderdeel van een groter werk bewaard zijn gebleven. Naast poëzie heeft hij zich ook gewaagd aan het schrijven van historisch proza. Deze richtte zich veelal op Vlaanderen. Het voor dit onderzoek meest belangrijke werk hiervan is *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk te Gent 1566-1568*, waarin wordt geschreven over de politieke en religieuze gebeurtenissen van juni 1566 tot november 1568 in Gent.¹¹⁹ Veel

Afbeelding 8. Portret van Marcus van Vaernewijck. Bron: www.dbnl.org

¹¹⁵ Lamont, *Vaernewijck*, 48.

¹¹⁶ *Ibidem*, 74-88.

¹¹⁷ *Ibidem*, 58-61.

¹¹⁸ Lamont noemt een lijst van verloren titels, welke hij wist te achterhalen door het volgen van Van Vaernewijck's eigen verwijzingen in zijn andere werken. Zie: Lamont, *Vaernewijck*, 129-130.

¹¹⁹ Lamont, *Vaernewijck*, 111-132.

secundaire literatuur verwijst naar dit werk als kroniek, dagboek, gedenkschriften of memoires. Volgens Koen Lamont is het een combinatie van dit alles. Net als bij de *Gedenkschriften* van Reael valt het volgens Lamont in de categorie egodocumenten.¹²⁰ Van Vaernewijck schrijft namelijk vaak vanuit de eerste persoon 'ic' of 'wij', maar belangrijker hierbij is dat hij ook zijn mening verwerkt in zijn beschrijvingen.¹²¹

Van die Beroerlicke Tijden verwijst meermaals naar andere werken die hij zelf geschreven heeft, maar ook naar eigentijdse en klassieke schrijvers als Ovidius, Seneca en Marco Polo. De persoon die hij echter het meest bewondert en meermaals aanhaalt is de humanist Erasmus.¹²²

We weten dat Van Vaernewijck verscheidene meningen en optieken beschreven heeft, maar toch probeert hij zijn katholieke identiteit te verzekeren. Zo schrijft hij hoe hij als een van de eerste de eed van trouw aan koning en kerk wilde afleggen en ook zijn nieuwsgierigheid die zich uitte in een bezoek aan een 'geuzentempel' op twee februari 1566 verantwoordt hij door te stellen dat hij, *dijnckende wel dat hij* [de geuzentempel] *niet langhe staen en zoude*, hiervan een beschrijving wilde maken voor het nageslacht.¹²³

Hoewel Van Vaernewijck bij het schrijven voor doel had zich van enige vorm van subjectiviteit te ontdoen, is dit niet gelukt en heeft Koen Lamont uit zijn oeuvre een duidelijke beschrijving van Van Vaernewijcks wereldbeeld kunnen vormen. Naast onder andere politieke en kosmologische opvattingen wordt ook zijn mening over religieuze zaken weergegeven. Van Vaernewijck geeft niet alleen kritiek op de hagenpreken en de Beeldenstorm, maar schrijft ook over de *ketterse* kritiek op de rooms-katholieke kerk, waarbij hij zelfs tegenargumenten aandraagt. Hoewel hij zich tegen het protestantisme verzette, prijst hij wel hun talenkennis, geleerdheid, enthousiasme en religieuze geestdrift. Toch beschouwde hij het doel van de protestanten als het misleiden van naïeve

¹²⁰ Voor een vergelijking met de definitie van de term *egodocument* volgens Jacques Presser, zie Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *De gevaarlijkste*, 3-22.

¹²¹ Lamont, *Vaernewijck*, 134.

¹²² Koen Lamont toont aan hoe Van Vaernewijck beïnvloed is door Erasmus. Zie: Lamont, *Vaernewijck*, 142-155 en 237-240.

¹²³ Lamont, *Vaernewijck*, 167 en Van Vaernewijck, *Beroerlicke tijden*, boek II, 108.

mensen en zag het daarom als ketterij. Hoewel hij op een erasmiaanse manier wel enige kritiek had op de katholieke clerus en hun misbruik van beeldenverering, kende Van Vaernewijck de verschillen tussen de katholieke en protestantse doctrines zeer goed en kan hij worden beschouwd als katholiek in optima forma. Waar de clerus voor de protestanten geen bestaansrecht heeft, omdat iedereen de Schrift kan lezen, acht Van Vaernewijck de geestelijkheid zeker noodzakelijk om over de zwakke plekken in de Bijbel duidelijkheid te geven. Leken konden volgens hem hierover niet oordelen en het versplinteren van het protestantisme in rivaliserende stromingen was volgens hem hiervan het bewijs. Ook de tradities van de Rooms-Katholieke Kerk verdedigt hij door te verwijzen naar het Concilie van Trente (1545-1563) waarin besloten was dat de Heilige Geest niet alleen in de Schrift terug te vinden was, maar ook in ongeschreven tradities.¹²⁴

Als kind van de Renaissance zag Van Vaernewijck een groot belang in de boekdrukkunst en wenste dat zijn werk gedrukt zou worden. Dit is dan ook bij veel van zijn boeken en bundels gebeurd, waardoor we kunnen zeggen dat hij een breed publiek voor ogen had. Hierbij had hij als doel te schrijven over *dese matterie ende tijt* (de jaren 1566-1568) die volgens hem beschreven dienden te worden, omdat er tot dan toe alleen *ontrauwelic* over geschreven werd: partijdig dus. Toch houdt ook Van Vaernewijck zich niet aan een objectief standpunt, maar geeft van verscheidene partijen visies weer en draagt ook verschillende eigen meningen uit. Op deze manier geeft Van Vaernewijck een waaier aan meningen en invalshoeken om de lezer een volledig beeld aan te kunnen bieden.¹²⁵

3.3 Yverychlyck in het ghebedt: de eerste hagenpreken van Holland

In het eerste deel van de *Gedenkschriften* beschrijft Reael het verloop van de eerste openbare predicatiën in Holland. De manier waarop hij dit doet voorkomen geeft duidelijk zijn visie weer op deze hagenpreken. Zoals we

¹²⁴ Lamont, *Vaernewijck*, 192-195.

¹²⁵ *Ibidem*, 112 en 165-166.

weten was Laurens Jacobsz. Reael een voornaam aanhanger van het nieuwe geloof en zette hij zich hier dan ook belangeloos voor in. Dat de eerste predicatiën in Holland voor hem een mijlpaal waren waar de protestanten naar toe gewerkt hadden, staat dan ook buiten kijf. Maar dat dit ook duidelijk naar voren komt in de *Gedenkschriften* blijkt uit de manier waarop hij de voortgang van de hagenpreken in Holland beschreven heeft. Bij het lezen van de *Gedenkschriften* lijkt het alsof Reael een jubelzang heeft ingezet op de uitbreiding van het 'ware geloof' in Holland. Zoals Reael het beschrijft, moet de zomer van 1566 een mooie tijd zijn geweest: hagenpreken breidden zich uit over Holland en van heinde en ver kwam het volk luisteren en liet zich daarin door niemand tegenhouden. Zo beschrijft Reael hoe in de ochtend van tien juli 1566 te Overveen nabij Haarlem een predicatie gehouden zou worden, waarvoor veel mensen uit andere delen van Holland daags tevoren de stad binnenkwamen. Toen de burgemeesters besloten de poorten 's ochtends niet te openen, omschreef Reael de stemming van het volk als volgt:

*'Hier was te sien eenen grooten yver inde Burgers van Haerlem ende in veele andere die daer in gesloten waren, wat een neersticheyt dat sy deden om buyten te gheraecken, om van de predicatie niet verstoken te worden: want veele spronghen van boven de stadtsmuyren, andere swommen door den stadtssoom, somighe quamen met schuyten van buyten malcanderen te hulpe, alsoo dat sy alle middelen aenwenden om buyten te gheraecken.'*¹²⁶

Deze drang van het volk om de predicatiën bij te kunnen wonen was ook door de Spanjaarden niet tegen te houden, die *'in haer tijrannie ende Godtslasterlicke voornemen eene seeckere dienst souden mogen doen. Maer dit alle en heeft de opganck der Evangelische waerheit noch niet moghen verhinderen, niet alleen om dat het gemeijne volck uijt sulcke tegenstandt meer ijver ende lust gecregen heeft, maer oock insonderhen omdat de Edelen van de Nederlanden, wel 300. int getall, onder tbelijt van*

¹²⁶ Hs Reael, 8.

de Ed. ende manhaften her, H. Hendrick van Bredenroode¹²⁷ de landvoogdes overhaalden de predicaties toe te staan. Reael ziet hierin duidelijk een goddelijk plan: *'Dit is alsoo van Godt tegen alle verwachtinghe gheregiert.'*¹²⁸

De haast allegorische beschrijving van de predicaties in de zomer van 1566 wordt door Reael ook gekenmerkt door een tegenstelling tussen de 'kwade schout en de boze burgemeesters' enerzijds en de onschuldige en vrome protestanten anderzijds. Zo schrijft Reael over de Raad van Amsterdam dat er *'wel eenijghe geweest [zijn], die kenisse vande waerheit hadden, ende het daeromme met de bevorderinghe vande selve geerne goet hadden gesien: maer alzo de meeste papist bleven, ende de overhant namen, ende zeer verbittert alsnoch waeren, [...] hebben zij daer uijt oorsaecke genomen, om de Evangelische met allerlei maniere van wreetheit te onderdrucken [...]*¹²⁹ Over de Schout Pieter Pietersz., die zich maar al te graag inzette voor de vervolging van protestanten, schrijft Reael dat deze zich, tijdens de Amsterdamse hagenpreken, *'met zyn volck gereedt [ging] maecken, om met geweld van wapenen, de predicatien te verstooren.'*¹³⁰ Ook de burgemeesters, die meestal handelden uit huiver voor de predicaties, probeerden met *'alle diligentie'* de hagenpreken te voorkomen. Zo besloten zij, na kennis te hebben genomen van de geplande predicatie in Overveen op 21 juli, een vals gerucht onder de Amsterdamse bevolking te verspreiden. Dit gerucht vertelde dat terzelfdertijd als in Overveen, ene Reinier Cant net buiten Amsterdam zou prediken. De burgemeesters probeerden hiermee de bevolking op een *'dwalinghe'* te zetten en op die manier te verhinderen dat zij naar Overveen zouden reizen. Toen Reinier Cant dit hoorde is hij met Reael de burgemeesters ter verantwoording gaan roepen, waarop zij moesten bekennen dat *'sy hem ongelyck deden'*.¹³¹

Tegenover deze brute schout en intolerante stadsbestuurders plaatst Reael de onschuld van de protestanten, welke hij meermaals probeert aan

¹²⁷ Ibidem, 2.

¹²⁸ Ibidem, 2-3.

¹²⁹ Hs Reael, 3.

¹³⁰ Ibidem, 11-12.

¹³¹ Ibidem, 7-8.

te tonen. Op die manier benadrukt hij hun vroomheid en toont hij aan dat zij niet schuldig zijn aan de onvrede tussen beide partijen. Zo beschrijft hij hoe zij voorafgaand aan de predicaties de stadsbestuurders rekwesten overhandigden met daarin uitleg over hun vroomheid en vreedzame bijeenkomsten.¹³² De vrees die de protestanten hadden voor de autoriteiten komt in de *Gedenkschriften* onder meer naar voren uit de passage waarin Reael beschrijft hoe bij de voornoemde predicatie in Overveen de predikant '*inde spaenders ghestapelt ende den nacht verborgen gehouden*' werd, uit angst voor ontdekking door de burgemeesters.¹³³ De 'onschuldige' leden van het nieuwe geloof gingen op deze manier gebukt onder strenge verdrukking door de burgemeesters, als we Reael mogen geloven.

Hoewel de gematigde Amsterdammer Adriaen Pauw eigenlijk niets schrijft over de hagenpreken, doet de minderbroeder Hendrik van Bietsen dit wel en omschreef het nieuwe geloof als '*opesysij*'.¹³⁴ Hij schrijft over de preek van Jan Arentsz. op 31 juli het volgende:

*'[...] ende was van begin tot den eynde nyet dan schelden ende schrollen op die gheestelyckheyt.'*¹³⁵

De toehoorders kwamen gewapend met *bussen ende pistoletten* om deze *verleijder* te beschermen. Een *verloopen monnick* zou de dag erop hebben gepreekt '*gelyck of men het oprechte woord Gods in Amsterdam noyt gecondicht en hadde*'. Een vaak herhaalde en opmerkelijke indruk die hij scheidt van deze protestanten is dat zij altijd dronken waren. Hij schrijft vaak hoe zij elkaar bier inschonken en vervolgens riepen: '*Santé, vive le Geux!*'¹³⁶ Dat de protestanten zo ver konden gaan in hun praktijken, komt volgens Van Bietsen vooral doordat de katholieken dit toelieten om de vrede in de stad te bewaren. Het beeld dat deze katholiek schetst is totaal

¹³² Ibidem, 6.

¹³³ Hs Reael, 8.

¹³⁴ Hendrik van Bietsen, 'Anteykeningen', in *de Dietsche Warande* 7 (1866) 519-550, aldaar 530.

¹³⁵ Ibidem, 534.

¹³⁶ Ibidem, 533.

anders dan de wonderlijke zomer van Reael, waarin de protestanten zich voorbeeldig gedroegen en zich slechts bewapenden uit angst voor de katholieke burgemeesters en de schout.

In Gent maakt Marcus van Vaernewijck zich ook hard voor de katholieke zaak. Zijn mening over de nieuwe religie laat hij helder doorklinken en heeft hij onderbouwd met zijn vele argumenten (waarbij hij klassieke auteurs, kerkvaders en de Bijbel aanhaalt). Als katholiek man verzette Van Vaernewijck zich tegen de Beeldenstorm en de predicaties van de nieuwe religie. Zo schrijft hij aan het begin van *Van die beroerlicke tijden* over de eerste predicaties buiten Gent:

*'dat ons daer duere een groot quaet ende perijkel anstaende was, indient niet aestelic belet en werde, maer tdocht haer al ghoet zijnde ende wel ghaende, zoot vele leeke lieden dochte.'*¹³⁷

Duidelijk is dat Van Vaernewijck zich hiermee tegen de predicaties verweerde en het beschreef als een kwalijk *perijkel* waarin slechts leken heil zagen.

De openbare predicaties in de zomermaanden van 1566 worden door Reael als een haast wonderlijke reeks gebeurtenissen beschreven, waarbij het 'ware geloof' (zo God het wilde) werd verspreid in Holland. Reael laat er ook geen onduidelijkheid over bestaan dat de vrome en godvrezende protestanten het slachtoffer waren van de paapse autoriteiten, die alles deden wat in hun macht lag om de hagenpreken te voorkomen. Van Bietsen zag deze protestanten in Amsterdam echter niet als een vrome gemeenschap, maar als een stel dronken oproerkraaiers. Ook Van Vaernewijck beticht de protestanten van veel kwaad en staat eveneens aan de katholieke kant. Als we naar de kroniek van Godevaert van Haecht kijken, zien we dat deze een mildere opstelling heeft ten opzichte van de predicaties of de katholieke represailles. Enerzijds toont Van Haecht (lid van de gematigde *mertinisten*, aanhangers van Maarten

¹³⁷ Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*. (ed. Vanderhaeghen), C Annoot-Braeckman (Gent 1872-1881) deel 1, 3.

Luther) steun voor de katholieke koning door te zeggen ‘*dat den raet van Spaengien op niemant niet vuel en acht; maer de conick is van naturen goedt, maer sy houden hem verblindt en doen vuel, dat hy niet en wete.*’¹³⁸ Anderzijds beschrijft hij de vreedzaamheid van de Calvinistische predikanten, die het luisterende volk proberen te overtuigen niet met geweld de beelden uit de kerken neer te halen, maar ze te negeren.¹³⁹ Van Haecht laat zijn eigen mening niet zo expliciet blijken als Reael en Van Vaernewijck. Weliswaar spreekt hij over 1566 als een *verdrietich jaer* met veel *wonderlycke veranderinghen in Nederlandt*, toch laat hij zijn mening maar mondjesmaat zien.¹⁴⁰

Waar Van Haecht een coulante houding aanneemt, ondersteunen Reael en Van Vaernewijck met vele argumenten hun geloof en betichten elkaar van veel kwaad. Oorzaak van dit verschil zou kunnen zijn dat Van Haecht een man is van het gewone volk. Zoals we weten was hij geen groot schrijver en niet geleerd. Reael en Van Vaernewijck daarentegen wel. Bovendien bekleedden zij allebei tijdens het schrijven een hoge politieke functie waarvoor hun religieuze idealen van groot belang waren (Reael was lid van het *protestantse* stadsbestuur van Amsterdam na de Alteratie en Van Vaernewijck van het *pro-Spaanse* stadsbestuur van Gent). Vermoedelijk vonden zij het nodig om hun eigen standpunten en de toenmalige situatie in hun stad tijdens het schrijven te verantwoorden om hun politieke loopbaan, die daar vanaf hing, te verzekeren. Op deze wijze wordt de manier waarop zij hebben geschreven sterk beïnvloed door persoonlijkheid (religieuze opvattingen) en maatschappelijke status (lid van het stadsbestuur). Godevaert van Haecht’s milde opvattingen onderbouwen dit idee: hij had immers geen positie waarin hij zijn eigen daden en opvattingen moest verdedigen in zijn geschriften, terwijl Reael in zijn *Gedenkschriften* aantoont hoe het ‘ware geloof’ overwonnen heeft en hoe dit in de geschiedenis terug te zien is.

3.4 ‘Eenen hoop rapaillie ende licht volk’: de Beeldenstorm

¹³⁸ Van Haecht, *Kroniek*, 52.

¹³⁹ *Ibidem*, 97.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 23 en 131.

Het tweede deel van de *Gedenkschriften* behandelt de Beeldenstormen in Amsterdam. Zijn mening hierover is meer dan duidelijk; meerdere malen spreekt hij over de beeldenstormers als *rapaillie en licht volk* of het *ghespuys van volck*.¹⁴¹ De duidelijkheid van zijn woorden bewijst in hoeverre Reael dit gedrag verwierp. Normaal gesproken spreekt Reael over de *burgers van de religie* als hij de protestanten bedoelt, maar hij laat duidelijk merken dat de beeldenstormers volgens hem hier niet bij horen door ze rapaille te noemen.

Betekent dit dan ook dat Reael zich niet verzette tegen de katholieke beeldencultus? Wanneer we naar een van Reael's gedichten kijken – die ongeveer in dezelfde periode geschreven is als de *Gedenkschriften* – zien we duidelijk dat Reael (net als de beeldenstormers) de verering van beelden aanvocht:

*'Als Sacramentschenders sy ons verdreven,
als beeldestormers, ende daer beneeven
als die Godt berooffden syn eere groot
om dat wij hem in hout ofte in broot
niet conden vinden, maar liever gelooven
dat Chrijstus sit ter rechter handt hier boven.'*¹⁴²

Hoewel ook Reael tegen heiligenverering is, blijkt uit dit citaat dat hij zich kennelijk bezwaard voelt als *beeldenstormer* te zijn verdreven. Het verwijderen van de beelden *an sich* is volgens Reael niet ergs, hij geeft immers toe niet te geloven in Christus *in hout ofte in broot*. De furie waarin dit gebeurde verwerpt Reael echter wel.

In de *Gedenkschriften* beschrijft Reael daarnaast ook uitvoerig het misbruik van het geloof in de heiligheid van deze beelden door de geestelijkheid:

¹⁴¹ Hs Reael, 15, 17 en 19- 21.

¹⁴² L.J. Reael, 'Een Claechliedt der Nederlantsche verdrevene Christenen', in *Refereijnen*, 9-11; folio 5-6.

'In het zuytsyde van de Kercke was op eenen Outaer een seker Marien Beelt in een glaes kaste, dat eenen h. Symon van Haerlem ter dien tydt Capelaen van d'oude Kercke tot Amsterdam (als een fuycke om gelt te vanghen vier jaren te vooren hadde gestelt, want hy hadde met dit Beelt een gilde opgericht dat het maeghdengilde genoemt was, ende hadde seer veele vande principaelste van Amsterdam die daeroo by hem te biechte quamen) ende quamen offeren aen zynen Outaer voor het Beeldeken: hadde ooc van allerleye costelycke juweelen ende misgewaet, waer mede het Beelt ende den Outaer verciert worde, by een gebracht, In Sooma dese heer symon die conde seer wel in zyn fuycken vanghen, alsoo dat veel volcx seer verwondert was, van zyn onbeschaemtheyt ende van de dwasheynt zyner maegde. Daer was ooc een spreekwoort van hem also:

*heer Symon slecht,
heeft een Afgod opgerecht
Daermede hy meent te conquereren
Dat zyn Raeuwert Pastoor inden Haghe sal verifeeren.*¹⁴³

Het bestaan van dit spreekwoord toont aan dat niet alleen Reael zo over deze Simon van Haarlem dacht, maar dat veel mensen zijn gedrag, zijn 'onbeschaamdheid en dwaasheid van zijn maagd (Maria)' verwierpen en dit bspotten met het gebruik van dit spreekwoord.

De twee schrijvers van de andere Amsterdamse egodocumenten sluiten zich hier bij aan. Adriaen Pauw noemt de beeldenstormers bij het Minderbroedersklooster '*vreemd en onbekend volck*' en probeert hierin een meer neutrale houding aan te nemen door zich niet al te negatief uit te laten. Daarbij distantieert hij zich ook doordat hij zegt: '*Item wat hier buyten geschiet is en weet ik niet, want ik daer niet geweest by.*' Broeder Hendrik van Bietsen noemt de beeldenstormers '*volcx van lichter aert en*

¹⁴³ Hs Reael, 16.

rabouwen' (schurken), die niets anders deden dan *'razeeren ende stucken te slaen.'*¹⁴⁴

Hoewel Reael de beeldencultus afwijst, noemt hij de Beeldenstormers die in het najaar van 1566 in de Oude Kerk, het Minderbroedersklooster en het Carthuysersklooster beelden kapot sloegen *rapaillie ende licht volk*. De kerk ontmantelen is prima, de manier waarop dit uiteindelijk gebeurde echter niet. Reael laat zijn mening hierover dan ook duidelijk merken tijdens de eerste beeldenstorm in de Oude Kerk. Waar hij, met vele anderen, aanvankelijk was komen kijken naar het tumult, verliet hij de kerk onmiddellijk bij het uitbreken van het stormen:

*'Somighe Borgers van de Religie, die in de Kercke waren siende watter coomen woude, zyn eer de Beelden noch aengeraeckt werden uut de Kercke ghegaen, op dat men haer het Beeltstormen niet op leggen en soude.'*¹⁴⁵

Reael was een van deze mensen die de kerk verlieten. Dit betekent dat hij dit gedrag niet alleen verwierp, maar ook hield hij zich afzijdig en verliet daarom de kerk om demonstratief met *'eenige principaelste Burgers [...] van de Religie op de marckt [te] wandelen'*, opdat hij later niet beschuldigd zou worden.¹⁴⁶

Naast letterlijke afstand van de Beeldenstormers te nemen deed Reael dit ook in woorden door ze *rapaillie en licht volk* te noemen, terwijl de protestanten voor hem *burgers* waren. Hierin zit dus een groot onderscheid voor Reael. Ook Godevaert van Haecht maakt een onderscheid tussen de beeldenstormers en de Calvinisten. Hij zegt dat de Calvinisten die de beelden omver wierpen en de kerk leegroofden *geboefte* was, terwijl de serieuze en vrome Calvinisten om hun goede naam te beschermen de beeldenstormers probeerden te sussen en

¹⁴⁴ Bor Christiaensz., Pieter, *Oorspronck, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden* (Amsterdam, 1679-1684), bijvoegsel van authentieke stukken, relaes van het gepasseerde van den Jare 1566 en 1567 in Amsterdam etc., 1 en 4; Van Bietsen, *Anteykeningen*, 535-537.

¹⁴⁵ Hs Reael, 16.

¹⁴⁶ Kaptein, *Beeldenstorm*, 7 en Hs Reael, 20.

wachten instelden bij de ingang van de kerk om het gestolen goed terug te nemen van de beeldenstormers om de schade zo veel mogelijk te kunnen beperken.¹⁴⁷ Daarnaast is er voor hem ook een onderscheid tussen de vredige Lutheranen (*mertinisten*) en de gewelddadige Calvinisten, die hij de Beeldenstorm van Antwerpen toedicht. Maar hoewel hij de Beeldenstorm als het werk van de Calvinisten ziet, zijn het voor hem niet de vromen onder hen, maar de boeven en dieven.¹⁴⁸

Als we Reael nu vergelijken met de katholieke Marcus van Vaernewijck valt er een eigenaardigheid op. Ook Van Vaernewijck heeft een sceptische en genuanceerde opvatting over de katholieke beeldencultus. Hij benadert in zijn beschrijving van de Gentse Beeldenstorm de katholieke heiligenverering met veel verantwoording en onderbouwing. Waar Reael zich verzet tegen de beeldencultus, maar zich ook niet aansluit bij de Beeldenstorm, geeft Van Vaernewijck een genuanceerde toelichting waarom de beeldencultus geen afgoderij is. Hij verenigt het beeld en de afgebeelde heilige namelijk niet met elkaar. Het is slechts een representatie die duidelijk maakt het leven van de afgebeelde heilige na te volgen. Ook zegt het volgens hem meer dan de Schrift en vergroot het de vroomheid bij 'eenvoudige' mensen. Uiteraard ligt idolatrie volgens hem hierbij wel op de loer. Ook met het voorbeeld over het hergebruik van oude beelden in banken of als brandhout onderbouwt hij de argumentatie dat de afgebeelde persoon wel heilig is, maar het beeld zelf niet. Wel geeft hij te verstaan dat hij zich tegen misbruik van beeldenverering door de clerus en bijgeloof verzet. Hoewel hij hiermee dus de idolatrie net als protestanten verwerpt, gaat het iconoclasme hem te ver.¹⁴⁹ Zo beschrijft Van Vaernewijck het beeldenstormen als '*dees hondighe manniere van breken ende schenden*'.¹⁵⁰ Het verschil tussen Reael en Van Vaernewijck bestaat dus uit de manier waarop zij de katholieke beeldencultus beschouwen: Reael als idolatrie, Van Vaernewijck als voorbeelden van goed leven.

¹⁴⁷ Van Haecht, *Kroniek*, 98.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 97-99.

¹⁴⁹ Lamont, *Vaernewijck*, 209-218.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 138.

Ook Pieter Joossen Altijt Recht Hout geeft een duidelijke mening over de Beeldenstorm en de openbare predicaties op de markt van Middelburg. Hij schrijft hier zelf over:

'Dit hebbe ick alsoo willen schrijven om daarmede te willen bewysen, hoe lichtelijck hem een mensche in sulcke beroerlijcke tyden can te buten gaen [...]'¹⁵¹

Pieter Joossen duidt hiermee aan dat hij het werk van de beeldenstormers ziet als *lichtelijck*, maar óók hoe hij de vervolging door de Spaanse tirannie even abject vond. Duidelijk zag hij net als Reael de beeldenstormers niet als ontwikkelde burgers. Ook beschrijft hij een aantal van de gebeurtenissen tijdens de Beeldenstorm; de een nog *leelijcker en schandelijcker* dan de ander.¹⁵² Zo schrijft hij over een van deze beeldenstormers, die *onnooselijck* tot haar doodvonnis kwam, hoe zij met haar *pantoffel ofte muyl* op een Mariabeeld sloeg. Dit verhaal toont enkele gelijkenissen met het verhaal van Reael over Weyn Adriaen Ockersdr. Joossen heeft het hier over Petronelle Pietersdr. die een Mariabeeld langs de weg bij haar huis onteerde, waarbij zij sprak: *'ja lygdy daer, ick hebbe u dickwijls metter herten geslegen, nu sal ick u metter daet ofte metter hant slaen'*.¹⁵³ Voor deze daad zijn zij en haar man in 1569 op de markt in Middelburg opgehangen. Pieter Joossen Altijt Recht Hout was weliswaar te jong om de executie bij te wonen, maar heeft ze hierna wel zien hangen.¹⁵⁴ Ook Altijt Recht Hout maakt een onderscheid tussen de protestanten en de beeldenstormers zoals Reael dat eveneens doet. Bovendien wijzen beide schrijvers de Beeldenstorm af als het schandelijk werk van *lichtelijck* volk.

Elbertus Leoninus sluit zich eveneens bij de anderen aan en noemt de beeldenstormers *canaille du peuple*. Bovendien maakt ook hij, vanuit zijn juridische achtergrond, een onderscheid tussen diegenen die uit nieuwsgierigheid *'mit die predicanten geconverseert hebben'* die mild

¹⁵¹ Fruin, *kroniek*, 77.

¹⁵² Ibidem, 73-76.

¹⁵³ Ibidem, 75.

¹⁵⁴ Fruin heeft het vonnis van Petronelle Pietersdr. en haar man Adriaen der Decker als bijlage toegevoegd. Zie Fruin, *kroniek* 94-96.

gestraft moesten worden en *'die principale aucteurs, inveurders van de predicanten'* die als oorzaak van de troebelen hard aangepakt moesten worden.¹⁵⁵

Alle auteurs van de vergeleken egodocumenten zijn het erover eens dat de beeldenstormers niet meer zijn dan gespuis. Op basis van deze vergelijking kan dus worden gezegd dat van verschillende lagen van het volk werd gekeken naar de beeldenstormers als *geboefte* dat niet vereenzelvigd kon worden met de aanhangers van het 'ware geloof'. Meer dan de katholieke Van Vaernewijck gaan de protestanten Reael en Altijt Recht Hout genuanceerd te werk met hun identificatie van de beeldenstormers: zij zagen ze niet als de vrome en serieuze aanhangers van het nieuwe geloof, maar als *lichtelijck* geboefte. Op deze manier wist Reael, in het beeld dat hij van de Beeldenstorm vormt, het niet duidelijk genoeg te benadrukken dat de *burgers* van de nieuwe religie en het *rapaillie* twee verschillende groepen van de bevolking waren, die niets met elkaar van doen hadden.

3.5 'Vive, vive, vive le Geus!'

In het derde deel, waarin Reael de troebelen in het voorjaar van 1567 beschrijft, treedt hij hierin zelf op als onderhandelaar met de burgemeesters en reist hij onder meer naar Hendrik van Brederode in Vianen om te praten over diens hulp aan Amsterdamse protestanten. In dit deel van de *Gedenkschriften* valt op dat Reael met groot gevoel voor drama heeft geschreven. Zo vertelt hij over het moment dat de burgemeesters roomse troepen verzamelden voor het stadhuis. Hierop gingen enkele burgers bij burgemeester Joost Buyck een verklaring vragen. Toen zij merkten dat hij onder zijn kleding gewapend was, gaf Buyck toe dat Margaretha van Parma opdracht had gegeven voor deze bewapening. De burgers die buiten stonden en dit hoorden, raakten buiten zinnen en daarna *'hebben sy [...] met luyde stemme beginnen te roepen*

¹⁵⁵ A.E.M. Janssen, 'Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse opstand', in *Lias, journal of early modern intellectual culture and its sources* 6 (1979) 39-76, aldaar 44-45.

VIVE, VIVE, VIVE LE GEUS!' Vervolgens gingen zij allemaal naar huis om zich te bewapenen.¹⁵⁶

Verderop beschrijft Reael hoe de stad verdeeld was tussen de burgers van de nieuwe religie en het stadsbestuur en vertelt hij op dramatische wijze hoe de inwoners van Amsterdam verdeeld raakten in deze strijd en hoe zij partij kozen:

*'Hier sachmen de Vader d'eene partie ende de Sone d'andere partie toe trecken, de eenen broeder op de marckt ende d'ander by de Borgers. Twee gebroeders in een huys rusteden malcanderen inde wapenen; d'eene vraegde Broeder waer trekt ghy, op de marckt seyde hy, by de oude Catholycken, ende ic (seyde d'ander) gae by de alderoutste Catholycke Christenen in de straeten, dan soo 't aen't slaen comt, spaert my niet, ic wil u niet verschoonen, twelck voorwaer een elende was om te hooren.'*¹⁵⁷

Adriaen Pauw schrijft hierover wederom erg neutraal. Hij vertelt welke artikelen hij heeft geschreven en wanneer hij met wie is ontboden door de burgemeesters. Het enige dat hij vertelt is dat hij, hoewel hij ziek op bed lag, naar het stadhuis is gegaan, maar op de Dam tegen werd gehouden door de gewapende burgers die *niet redelijck tegen my gehandelt* hadden.¹⁵⁸ Hieruit blijkt hoe hij zich ten goede inspande om als bemiddelaar *om rust ende vrede* op te treden – hoe ziek hij ook was.

De katholieke Hendrik van Bietsen denkt er echter heel anders over. De oorzaak van de troebelen legt hij bij de protestanten. Nadat het katholieke stadsbestuur zich zekerder voelde nu het weer Spaanse steun kreeg en gebod de altaren terug op te richten, riepen *'die guesen, te weten het rappalge [...][alle met luijder stemme over straet: Vive le Geus, de grijns moet off!'*¹⁵⁹ De grijns van de zelfverzekerde katholieken moest volgens de protestanten verdwijnen. Daarop hesen zij zich in de wapenen

¹⁵⁶ Hs Reael, 29.

¹⁵⁷ Hs Reael, 30.

¹⁵⁸ Bor, *Oorspronck*, 5.

¹⁵⁹ Van Bietsen, *Anteykeningen*, 542.

en bezetten in de nacht de hele stad. Van Bietsen doet het hierbij voorkomen dat de protestanten zich gewelddadig verzetten, terwijl de katholieke bevolking, niet bewust van wat er op straat gebeurde, zich klaarmaakte om te gaan slapen.

Hoewel een dergelijke situatie als in Amsterdam, waarbij een burgeroorlog niet ver weg was, niet overal het geval was, was er in de Nederlanden wel een spanning tussen de protestanten enerzijds en de katholieken en de Spanjaarden anderzijds. Hoe hebben anderen hier over geschreven? Altijt Recht Hout schrijft over de Spaanse houding tegenover de protestanten:

*'hoe lichtelijck de Spaensche tierannie met haer inkeciecie ende den Roomschen paus met zijn papen den menschen om hals bringhen, als doende noch recht, soo syt dryven, met openen vierschaer.'*¹⁶⁰

Hij beschouwde de inquisitie dus als een gevolg van de lichtelijke Spaanse tirannie. Maar net als Reael toont hij ook een verbazing over de verwonderlijke situatie die zich in Middelburg voordeed tijdens deze *beroert*, waarbij *'den eenen borger gelijk des anderes borgers viant was, ende den eenen buer den anderen vreesden [...].'*¹⁶¹ Ook Godevaert van Haecht beschrijft bevreesd hoe *'er een groote grouwel onder de calvinisten en oock mede onder den mertinisten was [...].'* op het moment dat de Spanjaarden met geweld en veel *crychvolck* de protestanten begonnen te vervolgen.¹⁶² We zien bij deze schrijvers een bevreesde indruk in hun (hier en daar dramatische) beschrijving. Ze zagen het dus als een verschrikkelijke vervolging die door de Spaanse overheerser werd ingezet.

Ook de jurist Leoninus verwierp deze vervolging door de Spanjaarden. Als jurist zet hij in zijn autobiografie niet één partij in een kwaad licht. Hoewel hij geen spanningen op lokaal niveau weergeeft zoals

¹⁶⁰ Fruin, *Kroniek*, 77.

¹⁶¹ Ibidem, 74.

¹⁶² Van Haecht, *Kroniek*, 123.

Reael dat doet, geeft hij wel aan dat hij zich niet kan verenigen met de gedachte van de inquisitie, al was het alleen maar om de verkeerde rechtvaardiging.¹⁶³ De bemiddelende en neutrale functie die Leoninus als jurist had, bepaalde hierin dus de mening en weergave die hij gaf in zijn autobiografie waardoor hij zich milder opstelt dan Reael, Van Haecht en Altijt Recht Hout. Tijdens de Beeldenstorm zelf adviseerde hij de steden Nijmegen en Leuven om resoluut op te treden tegen de onruststokers.¹⁶⁴ Hieruit zou kunnen af worden geleid dat de veroorzakers van de chaos in 1566 met harde hand gestraft moesten worden, maar dat de Spaanse Inquisitie hier later te hard in was en bovenal te onrechtvaardig beslissingen maakte.

Wanneer we ten slotte naar Marcus van Vaernewijck kijken, zien we dat deze wederom loodrecht tegenover Reael staat. Hoewel hij verschillende soorten protestanten onderscheidt, ziet hij het allemaal als ketterij en rechtvaardigt daarmee de vervolging. Over het bloedplakkaat tegen *heresije* beschrijft hij dat dit grote bedroefdheid teweegbracht onder de Gentse bevolking (precies zoals ook Reael, Van Haecht en Altijt Recht Hout reageerden: angstig en onthutst). Volgens Van Vaernewijck was deze bedroefdheid echter niet nodig, omdat het geen gevolgen zou hebben voor de *ghoetwillighe*.¹⁶⁵ Door zijn katholieke identiteit steunt hij dus de vervolging, hoewel ook hij het gewelddadige karakter ervan niet steunt.¹⁶⁶

Dat de spanningen tussen de katholieken en de protestanten zo hoog opliepen, heeft veel mensen met stomheid geslagen. Zoals uit de beschreven egodocumenten blijkt, zorgde het voor een schisma die een diepe indruk achterliet. Wat veelal niet beseft wordt is dat dit schisma wellicht niet alleen op religieus gebied plaatsvond. In *Beneath the cross, catholics and huguenots in sixteenth-century Paris* beschrijft Barbara Diefendorf de Bartholomeusnacht in Parijs in 1572. Dat de protestanten zo fel bestreden werden, komt volgens haar niet alleen door hun afwijkende religieuze opvattingen, maar ligt vooral aan het feit dat de samenleving

¹⁶³ Janssen, *Leoninus*, 44.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 45.

¹⁶⁵ Lamont, *Vaernewijck*, 258-259.

¹⁶⁶ Pollmann, *Catholic identity*, 18-19.

als één volk onder één vorst en met één geloof (waarbij Christus' lichaam symbool staat voor de eenheid van de christenen) waar al eeuwenlang aan vast gehouden werd, in gevaar kwam.¹⁶⁷ Toen in de Nederlanden de protestanten veroordeeld werden kan dit een dergelijke indruk hebben achtergelaten. Reael zag in Amsterdam hoe twee broers tegen elkaar ten strijde trokken: een betere belichaming van deze breuk in de eenheid van het volk kan haast niet worden gegeven. Bij de hierboven beschreven ooggetuigen zal het dus een soortgelijke reactie hebben opgeroepen. Verstomd keken ze toe hoe de bevolking zich in twee kampen verdeelde.

Uit de vergelijking tussen de verschillende beschrijvingen kunnen we opmaken dat ze volgens de definitie van Harbsmeier en Amelang allemaal als egodocument mogen worden benoemd. Ze geven immers allemaal iets prijs van de schrijver en diens gedachten over het beschreven onderwerp. Maar hieruit wordt ook duidelijk dat de gedachten, meningen en persoonlijkheid van de schrijver die in deze egodocumenten naar voren komen ook de beschrijving van het onderwerp beïnvloeden, zoals we bijvoorbeeld hebben gezien in de grote verschillen tussen Van Vaernewijck en Reael. Zij proberen zich te verantwoorden en aan te tonen dat zij de juiste personen zijn voor de ambten die ze bekleedden door te bewijzen dat zij de juiste religie aanhangen, die ook het overwinnende geloof in de stad was. Hoewel ze min of meer dezelfde gebeurtenissen beschrijven, geven ze (dankzij de invloed van de omgeving, hun ideeën en karakter) betogen die in grote mate van elkaar verschillen.

De manier waarop zij vanuit hun herinneringen een beeld vormen is dus niet alleen beïnvloed door hun omgeving en wat ze zelf hebben meegemaakt, maar wordt ook bepaald door het uiteindelijke doel dat ze hopen te bereiken. Zo probeert Reael aan te tonen hoe door God's wil de gereformeerde gemeente in Amsterdam na een lange tijd van beproevingen de vrijheid krijgt. Van Vaernewijck daarentegen verdedigt de katholieke kerk en toont de onjuistheden van de protestanten aan door bewijs hiervan te vinden in hun herinneringen van de geschiedenis. Voor al

¹⁶⁷ Barbara B. Diefendorf, *Beneath the cross, catholics and huguenots in sixteenth-century Paris* (New York en Oxford 1991), 38-48.

deze schrijvers valt dit te zeggen, zij het bij de een in sterkere mate dan bij de ander. Hiervan leren we dat teksten zoals deze niet alleen beïnvloed worden door de opvattingen, persoonlijkheid of omgeving van de schrijver, maar ook door het doel dat de schrijver voor ogen heeft: de herinnering wordt zo weergegeven dat de boodschap van de schrijver duidelijk en goed gefundeerd is.

Dat de vele omstandigheden, functies, opvattingen en persoonlijkheden de manier van betogen beïnvloeden, zorgt ervoor dat geen van deze schrijvers representatief is voor een grotere groep tijdsgenoten. Wel kunnen ze, mits goed in een context geplaatst, ter illustratie en verdieping dienen langs de grote lijnen van geschiedenis en om deze geschiedenis beter te begrijpen. Het toont de persoonlijkheid van historische figuren en kan op die manier een inkijk bieden in de ervaring van het Wonderjaar en de boodschap die een persoon uit het verleden voor ons heeft achtergelaten.

4 Verklaring van het Wonderjaar, historisch besef en retrospectie

4.1 Het Wonderjaar verklaard

In de *Gedenkschriften* beschrijft Reael gebeurtenissen die ervoor zorgden dat Amsterdam op de rand van een burgeroorlog belandde. Het had niet veel gescheeld of de spanning tussen het stadsbestuur gesteund door roomse soldaten en de gewapende burgers van de stad, had geresulteerd in een bloedbad in de straten van Amsterdam. Tijdens het beschrijven van het Wonderjaar, verklaart Reael het verloop hiervan enigszins.

Allereerst kijken we naar hagenpreken tijdens de wonderlijke zomer van 1566. Misschien wel de meest belangrijke invalshoek die hij hier gebruikt als verklaring is de wil van God. In de zestiende eeuw was het immers nog altijd heel normaal om God's wil te zien als oorzaak van *alles* wat er gebeurde. Ook gereformeerde theologen als Luther hielden zich hier mee bezig.¹⁶⁸ Voor Reael moet een onderwerp als de uitbreiding van het 'ware' geloof wel door God zijn gestart. De *Gedenkschriften* beschrijven ook een voorteken van God op de naderende gebeurtenissen:

¹⁶⁸ Michael D. Robinson, *The storms of providence, navigating the waters of calvinism, arminianism, and open theism* (New York en Oxford 1984) 39.

*'Om dese tyde heeft de Heere een wonderlycke passie ghesonden onder de arme weeskinderen van Amsterdam, so datter wel 70. knechtjens ende meyskens metten boosen geest beswaert worden, door de welcke men sach ende hoorde seer veele wonderlycke dinghen, ende tusschen anderen haddent seer op desen Schout Pieter Pietersz, liepen dyckwils in zijn huys hem veel quaets toe seggende ende verwygende, die om haer te stillen hen veel kinder cost gaf als appelen ende coeck, maer daarmede niet en wierden gestilt, maer hoe langer hoe meer seyden, gevende hen ooc den naeme van Langhe Deventer koeck. Alsoo dat veele seyden dat God hem nu met den Duyvel werck gaf, dewyle hy geen werck en hadde Christum in zyne leden te vervolgen. Een van dese kinderen seyde eens, dat alle berghen een waren ende met swaerden besteecken, so wilde ic wel eens door de swaerden daelen, mocht ic alleen een reyse, Gods aanschyn in ghenade aenschouwen. Een heeft ooc geopenbaert, dat een van de 36. Raden nae den Haghe soude reysen, om niet goets uut te richten, namelyck tegen de gheloovigen, de welcke reyse daerom is achterghebleven. Daer gheschieden door die kinderen vele andere wonderl dinghen die met geene penne te schriven en waren.'*¹⁶⁹

Deze kinderen zouden ook scherpe voorwerpen als glasscherven hebben gebraakt. Later onderzoek heeft uitgewezen dat het bovennatuurlijke karakter van deze 'weeshuisziekte' te wijten was aan het feit dat deze kinderen in de hongerwinter van 1565-1566 beschimmelde rogge, maar vooral ook hennepkoeken te eten kregen, welke een cannabisvergiftiging heeft veroorzaakt onder de kinderen.¹⁷⁰ De schout die zich hard maakte voor de vervolging van protestanten, zou hiermee door God gewaarschuwd zijn.

Aan het einde van de *Gedenkschriften* komt Reael nogmaals terug op het goddelijke karakter van de gebeurtenissen in het Wonderjaar.:

¹⁶⁹ Hs Reael, 6.

¹⁷⁰ Van Nierop, *Wonderjaar*, 451.

*'Nu het wordt u tot dien eynde mede gedeelt, op dat ghy ten eersten, hier uut de wonderlycke regeringhe Godes soudet leeren kennen, hoe wonderlyck namelyck, dat hy zyne verdruckte gemeynte (als het zyn Goddelycke wille is) als uut het stof, tegen alle geweld des Duyvels, ende aller zyner instrumenten, kan ende moet te verheffen; te beschutten, ende te bewaren.'*¹⁷¹

Uit dergelijke passages, die op verschillende plaatsen in de tekst zijn terug te vinden, kan worden opgemaakt dat het volgens Reael God's wil is waardoor het Evangelie zich in Holland verspreidde. Wanneer hij dit in de *Gedenkschriften* heeft beschreven hoe dit gebeurde en hoe de eerste predicaties in Holland bij verschillende steden verliepen, komt hier wederom naar voren dat dit alles de wil van God is:

*'Op sodanighe maniere dan isset geschiet dat door Godes ghenade het Evangelium in veele plaetsen goede voortganck ghenomen heeft: soo dat van veele Steden versouck is gecomen, dat men ooc voor hare Steden souden coomen predicken.'*¹⁷²

Het is dus overduidelijk dat Reael een diep geloof koesterde in God's wil en genade. Ook de kroniek van Pieter Joossen Altijt Recht Hout heeft enkele religieuze aspecten, zij het in mindere mate. Altijt Recht Hout heft zijn kroniek aan met de woorden: *1602, Tot Gods eere en Zeelants geschiedenissen te vermeere*.¹⁷³ Hoewel hij zijn kroniek begint met een kort lof ter ere van God, is dit niet meer dan een formaliteit, wat niet meer dan een gangbaar begin van schrijven was in de zestiende eeuw.¹⁷⁴ Dat Altijt Recht Hout zijn kroniek niet heeft geschreven ter ere van God, maakt hij zelf al duidelijk. In de inleiding van zijn kroniek beschrijft Pieter Joossen Altijt Recht Hout namelijk hoe weinig *'in dese nieuwe Nederlansche cronicken, nu uitgaende ende van dese onse beroerlijcke tyden*

¹⁷¹ Hs Reael, 38.

¹⁷² Ibidem, 12.

¹⁷³ Fruin, *kroniek*, 70.

¹⁷⁴ Amelang, *Icarus*, 57-59 en Pollmann, *Buchelius*, 28-29.

sprekende, zien mach, hoe weynich dat zy van Zeelant mencie maken'.¹⁷⁵ Omdat Altijt Recht Hout vond dat Zeeland het toneel was van veel belangrijke gebeurtenissen in de oorlog, meende hij zijn ervaringen op te moeten schrijven om het gebrek van de bestaande geschiedschrijving aan te vullen. Hierbij gaf hij een duidelijke verantwoording over wat hij met zekerheid kon zeggen en waar zijn geheugen niet toereikend bleek om dag en datum te vertellen, maar ook over de verslagen die hij van andere personen heeft vernomen en dus niet zelf met zekerheid kan bevestigen.¹⁷⁶ Ook bij Elbertus Leoninus zijn de verwijzingen naar God schaars en schijnt het alsof hij ze meer als formele schrijfvorm hanteert dan dat hij er werkelijk in gelooft. Zo zegt hij aan het begin van zijn autobiografie:

'[...] en 't scheen als bij het Noodlot geschikt, 'tgeen beurtelings de menschelyke saeken omverre werpt, dat dit de oorsaek moet sijn, waer uyt de volgende beroeringen (troubelen) in Nederland syn voortgekomen.'¹⁷⁷

Even verderop beschrijft Leoninus hoe hij een brief krijgt van de Hertog van Aerschot, die hem vraagt hoe te reageren op het leger van Alva en geeft hierbij weer als verklaring: *'Ik denke ook dat het door een bijzondere genaede Gods geschied is [...]*'.¹⁷⁸ We zien dat ook Leoninus, net als Altijt Recht Hout, hier en daar wel verwijst naar God's wil, maar dit niet overtuigd doet zoals Reael.

Anders dan Reael, zoeken Altijt Recht Hout en Leoninus geen goddelijk plan of boodschap achter de gebeurtenissen in het Wonderjaar en is het enige wat zij nog hierover vertellen dat zij door God's genade hun kronieken schrijven en over de uitbreiding van het protestantisme dat dit door God zo gewild was. Een verdere relatie met God is er niet. Voor de Amsterdammers Adriaen Pauw en Hendrik van Bietsen (een katholieke

¹⁷⁵ Fruin, *kroniek*, 70.

¹⁷⁶ Ibidem, 71.

¹⁷⁷ Janssen, *Elbertus Leoninus*, 53.

¹⁷⁸ Janssen, *Elbertus Leoninus*, 54.

broeder!) geldt dit eveneens; ook zij verwijzen vrijwel niet naar de wil van God.

Waar Reael zijn *Gedenkschriften* eindigt met een vermaning tot de *christelijke* lezer om God te loven, stopt Altijt Recht Hout zijn kroniek abrupt met de landing van Spaanse troepen bij Veere tijdens het beleg van Middelburg in 1572: zonder verdere religieuze boodschap.¹⁷⁹ Ook Godevaert van Haecht noemt bij slechts enkele gebeurtenissen dat zij het gevolg van de Goddelijke wil zijn. Zo beschrijft hij hoe in maart 1566 een Spaanse vloot door *Godts geheughen* verging en iedere soldaat aan boord verdronk.¹⁸⁰ Aan het einde van zijn beschrijving van 1566 noemt hij het een *verdrietich jaer*, maar noemt het er ook een waarin God *de vruchten en zeevisch seer overvloedich gegeven hadde*.¹⁸¹ Op dit soort korte passages na blijkt uit deze kroniek (net als bij Altijt Recht Hout) weinig van Van Haecht's verklaring door de Goddelijke wil.

Wanneer we een vergelijking maken met Van Vaernewijck zien we wederom iets interessants. Als katholiek verwierp hij de nieuwe ideeën over het Christendom. De openbare predicaties van de protestanten beschouwde Van Vaernewijck dan ook als een duivelse strategie. De protestantse leer was immers aantrekkelijker dan de *te flauwelick ghebacken* katholieke doctrine, waardoor de toehoorders zich graag bij aansloten *uut ignorancie*. De duivel was hierbij aanwezig in de vorm van de groep predikanten.¹⁸² Het plebs was volgens hem dus makkelijk te verleiden, maar ook de overgelopen gegoede burgerij had blijkbaar niets begrepen van de katholieke leer om zich zo te laten inpalmen door deze *dwaalleer*.¹⁸³ Over het protestantisme en de Beeldenstorm schrijft hij als volgt:

'Als oft voorwaer een willen zijn gheweest hadde, ja, een openbaer plaghe Godts, die niemant resisteren en can, (alst emmer den Heere ghedestineert heeft tzelve te willen laten gheschiene, ende dat

¹⁷⁹ Vergelijk Hs Reael, 38 en Fruin, *kroniek*, 92.

¹⁸⁰ Van Haecht, *Kroniek*, 26.

¹⁸¹ *Ibidem*, 131.

¹⁸² Van Vaernewijck, *Beroerlicke tijden*, deel een, 53.

¹⁸³ Lamont, Vaernewijck, 229-233.

*omme de groote zonden vanden volcke, die somtijts niet wel verbiddelic en zijn, want den Heere sprack, int aude testament: al waert dat Samuel etc. voor mij stonden, zoo en zal ic haer voor tvolck niet hooren ende eldere haer zonde es ghescreven met een ijseren griffie in eenen adamant, etc.) zoo esser noch een veel meerder foule ghebuert up den xxii^{en} augustij, donderdach wesende, ja, alzulcx als noijnt binnen Ghendt ghezien es gheweest.*¹⁸⁴

Net als bij Reael zien we bij Van Vaernewijck een vergelijking tussen de wil van God en de historische feiten. Reael maakt een verbinding tussen God's uitverkoren Bijbelse volk en de zestiende-eeuwse protestanten. Van Vaernewijck beschrijft daarentegen de opkomst van het protestantisme als een plaag van God, die Hij gezonden heeft *om tvolc daer duer te castijden, diet verdient hadden [...]*.¹⁸⁵ Volgens Judith Pollmann is dit in de Nederlanden een breder aangenomen benadering van het protestantisme door de katholieken. Volgens haar werd deze ketterij inderdaad gezien als God's straf voor de zonden van de maatschappij. Iedereen moest daarom zijn eigen zonden overdenken en zich niet bemoeien met het straffen van de ketters; daar zouden de kerk en de koning zich wel op richten.¹⁸⁶ Ook Van Vaernewijck past in deze katholieke houding, waarin de gelovigen niet opgejaagd werden tegen de protestanten.

Met veel argumentatie en een gedetailleerd betoog dat hij geworteld heeft in het werk van de Bijbel en andere (klassieke) auteurs, heeft Van Vaernewijck vanuit zijn katholieke positie de daden van de protestanten in de vorm van predicaties en Beeldenstorm toegedicht aan de duivel. Hij verzet zich hiertegen en toont op deze wijze ook aan waarom de rooms-katholieke doctrine de ware is. Zowel Reael als Van Vaernewijck trekken parallellen met de Bijbel maar doen dit op tegengestelde wijze:

¹⁸⁴ Van Vaernewijck, *Beroerlicke tijden*, deel II, 99.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 103.

¹⁸⁶ Judith Pollmann, 'How to flatter the laity? Rethinking catholic responses to the Reformation', *BMGN* 126 (2011) 97-106, aldaar 101-102.

Reael om de protestantse zaak te ondersteunen, Van Vaernewijck om het onderuit te halen.

Reael en Van Vaernewijck stonden in hun stad beiden aan de kant van de overwinnaars: toen Reael zijn *Gedenkschriften* schreef, was de stad protestant geworden en Van Vaernewijck schreef als een katholiek stadsbestuurder in Gent. Hun diep geloof in God bewoog Reael en Van Vaernewijck er beiden toe om de overwinning van hun geloof toe te dichten aan God's wil. Beiden gebruiken het geloof om deze overwinning te verklaren. Zodoende verdedigen ze twee tegenover elkaar staande religies met eenzelfde manier van verklaren. De manier waarop beiden de gebeurtenissen van 1566-1567 hebben verklaard is dus beïnvloed door hun overtuiging dat God aan hun zijde staat, die gesterkt werd door de overwinning van hun eigen stroming binnen het christendom.

Bij de verklaring van de Beeldenstorm wijst Reael echter minder op de hand van God. We weten dat hij over de beeldenstormers sprak als *rapaillie ende licht volk*, die hij op die manier in contrast zette tegen de *Burgers vande Religie*, de ware protestantse gemeente die met God's hulp het Evangelie uitbreidden en dit op een fatsoenlijke en vreedzame manier probeerden te doen. Het vernielen van het katholieke interieur van de Amsterdamse kerken en kloosters zag Reael dus als niet meer dan een daad van het gewone volk dat opgejaagd werd door de wrede en vechtgrage schout Pieter Pietersz.

Over de troebelen in het voorjaar van 1567 is Reael vooral heel zakelijk. Hij refereert hierbij weinig naar de wil van God, maar vooral naar de daden van onder andere de Amsterdamse stadsbestuurders, landvoogdes Margaretha van Parma, Willem van Oranje en Hendrik van Brederode. Het zijn veelal de onderlinge diplomatieke handelingen die zorgden voor een spanning in de Amsterdamse binnenstad. De posities van de belangrijkste personen hierbij zijn niet makkelijk te plaatsen. Aan de twee uitersten staan enerzijds de protestantse bevolking van Amsterdam en anderzijds de katholieke Spanjaarden. De burgemeesters van Amsterdam bevonden zich hier in spagaat tussen en probeerden bij het schrijven van artikels *om niet te coomen in de ongenade vande*

*Hertoginnen van Parma, gevende ooc te kennen, dat sy dit moesten corrigieren om niet te vallen in de ongenade van zyn Excel.*¹⁸⁷ Willem van Oranje bevond zich in soortgelijke positie. Hij was de Spaanse koning nog altijd trouw, maar vond het toch ook moeilijk om de protestanten hard aan te pakken en was naar Amsterdam gekomen om te *aerbeyden in alle manieren om eene goede vrede ende gherusticheyt in de Stadt te bevestighen.*¹⁸⁸

4.2 Historisch besef in de Gedenkschriften

Nu kan worden afgevraagd of er sprake is van een historisch besef in de *Gedenkschriften*. Wist Reael bij het schrijven van deze *Gedenkschriften* in de jaren 1570 dat de Reformatie een belangrijk keerpunt zou zijn in de geschiedenis? Dat Reael alleen het Wonderjaar, met daarin de hagenpreken, Beeldenstorm en de spanningen in het voorjaar van 1567, beschreven heeft, is niet voor niets. Hij moet een duidelijke keuze hebben gemaakt over wat hij wel en niet zou beschrijven. Blijkbaar vond hij deze gebeurtenissen zodanig belangrijk, dat hij zijn ervaringen hierover heeft opgeschreven. Maar had hij enig historisch besef hierbij? Wist hij hoe groot deze gebeurtenissen waren? Bij het beschrijven van één van de predicaties, zegt Reael hierover het volgende:

*'Nae de predicatie heeft men een groote vreucht in het volck vernomen: Godt lovende dat sy den tydt saghen dat het Antichristiske Ryck verstoort soude worden, ende het Rycke Jesu Christi opgebauwet.'*¹⁸⁹

Door de beschrijving aan het begin van de *Gedenkschriften* weten we dat Reael de strijd tussen Christus en Satan als symbolische vergelijking heeft gesteld met de 'strijd' van de protestanten tegen de religieuze overheersing van de Katholieke Kerk. Uit bovenstaand citaat blijkt nu hoe het volk (sowieso Reael zelf) besef toonde van een keerpunt in de

¹⁸⁷ Hs Reael, 26.

¹⁸⁸ Ibidem, 25.

¹⁸⁹ Ibidem, 9.

geschiedenis, want *sy saghen den tydt* dat het ware geloof zich kon uitbreiden. Aangezien we weten dat de *Gedenkschriften* minstens twaalf jaar later zijn geschreven zou het ook goed kunnen zijn dat Reael het belang van deze gebeurtenissen pas in de jaren 1570 doorzag en ten tijde van de hagenpreken hier nog geen enkel besef van had. Dit geldt ook voor Pieter Joossen Altijt Recht Hout en Godevaert van Haecht, die ook later schreven. Altijt Recht Hout begon pas in 1602 te schrijven en Van Haecht heeft zijn dagboekantekeningen ook pas na 1574 gebruikt voor het schrijven van een kroniek. Blijkbaar vonden ze het Wonderjaar van dusdanig belang dat ze hun herinneringen hier alle drie in opschreven. Ook het feit dat ze de Opstand en de daden van de Spanjaarden hierbij betrekken en hier hun mening over geven laat, zien dat ze het Wonderjaar als historisch keerpunt zagen die niet alleen tot een religieuze tweespalt heeft geleid, maar ook tot de opstand tegen Spanje. Dat alle schrijvers (ook Van Vaernewijck) zich voornamelijk richtten op de hagenpreken, de Beeldenstorm, de troebelen en de Spaanse overheersing toont aan dat dit voor hun van het allergrootste belang was om te beschrijven. Door retrospectief te schrijven, was er min of meer sprake van een historisch besef over het Wonderjaar.

4.3 Retrospectie in de Gedenkschriften

Reael heeft zijn *Gedenkschriften* na de Alteratie van Amsterdam in 1578 geschreven. In die tijd is er veel gebeurd, zowel op nationaal niveau als in het persoonlijke leven van Reael. De Opstand tegen Spanje was begonnen en de hertog van Alva had al vele 'kettters' vervolgd met zijn Bloedraad. Belangrijke mensen zoals Reael waren hierdoor gedwongen om het land te verlaten en zouden een paar maanden later alsnog verbannen worden verklaard met verbeurdverklaring van al hun goederen.¹⁹⁰ Dit alles heeft bij Reael overduidelijk een diepe indruk achtergelaten en zijn beoordeling en zijn *Gedenkschriften* sterk beïnvloed. Meerdere malen schrijft hij over het vreselijke gedrag van de Spanjaarden. Wetende dat deze jaren de aanloop

¹⁹⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 159-163.

zouden vormen voor de Opstand, heeft Reael hierbij een grote schuld in de schoenen van de Spaanse koning en hertog van Alva geschoven:

*'Dit aengesteecken licht des H. Evang. heeft wel de machtichste keijser Carolus 5. door zijne bloedighe Placcaten, ende swaere tijrannie inden jaere 1521. aengevangen, gesocht uijt te blusschen, insonderheit inde Nederlanden, ende Hollant daer hij het meeste vermochte: ooc heeft hier toe wel zijne naegelaetene soone Philips de 2^e van dien name, Coninck van Spangien allerleij raet, list ende daer, int werck gestelt, nu met de Spaensche Inquisitie in Nederlandt in te voeren, nu met het ordonneren van 14. nieuwe bisschoppen inden jaere 1561. die veele bloetgieticheit betoonden, de relligie verdruckten, jae ooc onderstonden de provintien van haere privilegiën te berooven, op datze de Coninck voorseit ende Spaensche geestelijcken in haer tijrannie ende Godtslasterlicke voornemen eene seeckere dienst souden moghen doen.'*¹⁹¹

Deze anti-Spaanse gevoelens worden ook onderstreept door onder meer de gedichten die Reael in die periode heeft geschreven. Meerdere zijn later namelijk bekend komen te staan als geuzenliederen. Een van deze gedichten is een lofdicht op prins Maurits en begint zo:

***M**oogende Godt en Vaeder
U danct ons Vaderlant
dat ghy ons alle gaeder
bewaert hebt voordens brant
der Spaenscher Inquisitij
om ons te worgen all
maer ghy door U Justitij
behoedt ons voordens vall*

***A**lst lant was over gegeven*

¹⁹¹ Hs Reael, 1-2.

*veroordeelt totter doot
hebt ghy van ons verdreven
de Inquisitij snoot
door Wijsheijt van Orangien
en syn Guvernement
in spijt vant ryc van Spangien
U Woort ons toe gesecht'¹⁹²*

Dit is slechts het begin van het gedicht – op elke letter van de naam MAVRITS VAN NASSAV heeft Reael een vers geschreven –, maar het geeft al duidelijk weer hoe Reael in zijn gedichten laat zien hoe hij zich tegen de Spanjaarden en de Inquisitie verzet en hoe hij de *wijsheijt van Orangien* prijst. Bovendien komt ook hier, evenals bij de *Gedenkschriften* naar voren hoe Reael God ziet als de oorzaak van alles wat er gebeurt.

Wat we hierin zien gebeuren is dat Reael heeft geschreven over het Wonderjaar met kennis van de gevolgen hiervan op langere termijn. Omdat Reael zijn *Gedenkschriften* schrijft als een *warachtigh verhael*, heeft hij het bedoeld om het Wonderjaar in Amsterdam voor latere generaties op te schrijven. Doordat hij het in de jaren 1570 heeft geschreven, waarin er voor hem zowel persoonlijke als nationale gebeurtenissen met grote omvang hebben plaatsgevonden, schrijft hij zijn historie met een terugkoppeling naar de tijd waarin hij het schrijft. Zodoende worden zijn *Gedenkschriften* niet alleen beïnvloed door kennis achteraf, maar zouden ze ook een doel hebben als een aanklacht tegen de Spaanse vijand. Op die manier heeft Reael zijn ervaringen van het Wonderjaar in Amsterdam gebruikt om de situatie van de protestanten en de opstandelingen in de jaren 1570 te ondersteunen, zoals ook zijn gedichten dit doen.

In de manier waarop hij de gebeurtenissen verklaard heeft, ziet Reael duidelijk een wil van God die de protestante Hollanders steunt in hun strijd tegen de Spanjaarden. Ook op deze manier koppelt Reael zijn herinneringen van het Wonderjaar aan de situatie ten tijde van het

¹⁹² Reael, 'Lofdicht op Maurits van Oranje Nassau' (1592), *Refereijnen*, 133-138, folio 69-71.

schrijven van de *Gedenkschriften* om ze als bewijs te laten dienen van de noodzaak om de Spaanse tirannie te bestrijden.

5 De *Gedenkschriften* in latere geschiedschrijving en historiografie

Het overnemen van andermans beschrijving van historische gebeurtenissen in een eigen dagboek, memoires of geschiedenis was in de Vroegmoderne Tijd heel normaal.¹⁹³ Op die manier weten we nog veel over verloren documenten. Al vlak na zijn dood werden Reael's *Gedenkschriften* als bron gebruikt door geschied- en stadsbeschrijvers. Zo hebben in de zeventiende eeuw onder andere P.C. Hooft (1581-1647), de boekverkoper, dichter en schrijver Dirk Pietersz. Pers (1581-1659) en de predikant Geeraert Brandt (1626-1685) gebruik gemaakt van zijn geschriften.¹⁹⁴ Ook voor de historiografie in de twintigste eeuw zijn de *Gedenkschriften* van Reael een enorm belangrijke bron geweest. De vraag is echter *hoe* belangrijk de *Gedenkschriften* hiervoor zijn geweest. Zijn ze slechts één van de vele bronnen die zijn gebruikt, of zijn hele studies gebaseerd op niet meer dan wat Reael ons heeft overgeleverd? En in hoeverre zijn Reael en zijn betoog bepalend voor de latere historiografie en beeldvorming van de troebelen van 1566-1567 in Amsterdam?

5.1 Reael's *Gedenkschriften* in de vroegmoderne geschiedschrijving

Het eerste werk dat gebruik heeft gemaakt van de *Gedenkschriften* als bron is *De historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coop-stadt Amsterdam* door historicus J.I. Pontanus (1571-1639) uit 1614. Stadsbeschrijvingen zijn vaak gemaakt in opdracht van de autoriteiten. Zo

¹⁹³ Amelang, *Icarus*, 64.

¹⁹⁴ Hagoort, *Onbekend uittreksel*, 10.

geldt dat ook voor dit voorbeeld; op de eerste pagina staat een *extract uut het privilegie* van de Staten-Generaal waarin Pontanus de opdracht krijgt om deze stadsbeschrijving van Amsterdam, welke hij eerder al in het latijn geschreven had, binnen zes jaar in het Nederlands te laten drukken. Over de kerkelijke geschiedenis van de jaren 1560 beschrijft hij onder meer de herkomst van de naam *Geus* en de politieke houding in de Nederlanden tegenover het protestantisme, waarna hij zich richt op de gebeurtenissen te Amsterdam.¹⁹⁵ Inhoudelijk schrijft hij globaal hetzelfde als Reael, alleen doet hij dit korter. Door het ontbreken van enige vorm van annotatie of bronvermelding is het niet mogelijk om te achterhalen of de *Gedenkschriften* als bron zijn gebruikt. Hoewel er veel overeenkomsten zijn met de *Gedenkschriften*, zijn er ook kleine verschillen; zo spreekt Reael over een zevental personen (waaronder hijzelf en Jan Arentsz.) die op acht juli 1566 in het riet aan de rand van het IJ bijeenkwamen, terwijl dit er volgens Pontanus 'seer veel' waren, waaronder vele predikanten. Toch hebben beide beschrijvingen eenzelfde inhoud, hoewel er geen zekerheid is of de *Gedenkschriften* daadwerkelijk als bron hebben gediend. Pontanus is echter pas na 1566 geboren en kan dus niet uit eigen ervaring geschreven hebben. Daarom zou het zeer goed mogelijk zijn dat hij Reael gebruikt heeft als bron voor zijn stadsbeschrijving.

Zo'n 30 jaar later (in 1647) verscheen het boek *De verwarde adelaer en ontstelde leeuw* van D.P. Pers, waarin de *Spring-ader der Beroerten soo in den staet als religie* in 1566-1567 wordt besproken, waarbij de gegevens *uut de geloofwaardighste schrijvers en schriften [...] zijn gehaald*. Ook Pers heeft weliswaar geen enkele annotatie gemaakt in zijn geschiedschrijving, maar uit een vergelijking tussen zijn eigen tekst en Reael's *Gedenkschriften* kan duidelijk worden gemaakt dat Pers zeer zeker gebruik heeft gemaakt van Reael. Als voorbeeld kan worden gegeven de komst van de schout Pieter Pietersz. bij het Carthuserklooster, nadat de beeldenstormers er de nacht hadden doorgebracht. Reael schrijft hierover:

¹⁹⁵ J.I. Potanum, *De historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coop-stadt Amsterdam* (Amsterdam 1614) 39-63.

*'De Schout comende met eenighe van de wachters heeft er vier gevangen ende aen malcanderen ghebonden, die willende inde stadt brengen. Maer het gemeene Volck sulcx siende, zyn met veele roepen ende dreygen geloopen elck om zyn geweer, willende soo sy seyden den schout met alle zyn hulpers doot smyten, ende de gevangens verlossen, 'twelcke ooc soude geschiet hebben, hadden de Burgemrs met aller haest niet gesonden Willem Martsz den onderschout om de gevangens te verlossen. waer door alle dat volck die alrede in groote hoopen vergadert waren gestilt is ende sonder yets te attenteren na huys zyn gegaen.'*¹⁹⁶

Pers schreef hierover:

*'Maer de Schout Pieter Pieters viel al te voorbaerigh vier dese gesellen aen en knevelt die aen malkanderen. By de Haerlemmer poort komende reesser opstant, sulcx datmen voor bloedstorting was bevreest. De gevangene wierden uyt last der Heeren door Wil. Martsen Kalf, by voorraet onderschout Clem V. Coornhert en Iacob Cornelis Schepenen by de Engelsche steegh ontslagen. Hier over schepte 't volck over den Schout P. Pieters, sulcken haet dat hy sich uyt vreesse achter een Backers oven most verstecken. Hier door quam kalmte.'*¹⁹⁷

Hoewel er wel degelijk een overeenkomstige inhoud is, heeft Pers waarschijnlijk meerdere bronnen gebruikt dan alleen Reael. Waar Reael nergens schrijft over Coornhert en Cornelis, de Engelse steeg of het schuilen van Pietersz. achter een bakkersoven, wist Pers dit blijkbaar wel te achterhalen. Eén mogelijkheid is dat dit in de originele *Gedenkschriften* van Reael wel staat, maar in het afschrift, welke in deze scriptie centraal staat, is weggelaten. Het is echter ook aannemelijk dat Pers andere bronnen heeft aangeboord.

¹⁹⁶ Hs Reael, 21.

¹⁹⁷ Dirck Pietersz. Pers, *De verwarde adelaar en ontstelde leeuw* (Amsterdam 1647) 264.

Toch kunnen we met zekerheid zeggen dat Pers Reael heeft gebruikt als belangrijkste bron voor zijn geschiedschrijving. Niet alleen beschrijft Pers in dezelfde volgorde specifieke gebeurtenissen als Reael, ook beschrijft hij de daden van Reael zelf op uiterst zorgvuldige wijze. Wanneer de tekst van Pers naast die van Reael wordt gelegd, blijkt dat het niet anders kan zijn dan dat ook hij veel van Reael heeft overgenomen. Pers beschrijft bijvoorbeeld hoe Reael, toen hij de beeldenstormers bij het Minderbroedersklooster wilde sussen, terwijl hij *hun zedigheyt socht in te scherpen, sweefde [...] in gevaer zijns levens*.¹⁹⁸ Reael omschreef dit zelf als: *'een Burger van de Religie Laureyns Jacobsz gewont willende beschutten is bynaest (haddet een ander niet geschut) met een opsteker doorsteken geworden*.¹⁹⁹ Daar dit persoonlijke verhaal alleen door Reael zelf kan zijn beschreven, blijkt dat Pers inderdaad de *Gedenkschriften* gebruikt heeft. Hoewel een duidelijke partijdigheid bij Pers uitblijft, blijkt uit voorbeelden zoals deze wél dat hij sympathieën voelde voor Reael: Pers beschrijft immers Reael's vermogen om *hun zedigheyt in te scherpen*, terwijl Reael dit niet zo benoemd. De onbevreesdheid van Reael's optreden om de menigte te sussen wordt door Pers zodoende verder aangedikt.

Ruim vijftien jaar later volgde de arts en geschiedschrijver Olfert Dapper (1636-1689) in 1663 met zijn *Historische beschryving der Stadt Amsterdam*. Dapper vertoont overduidelijk gelijkenissen met het verhaal van Reael. Zo neemt hij sommige citaten letterlijk over van hem. Over het begin van de Beeldenstorm in de Oude Kerk schrijft Reael hoe een man een tekst voorleest van het tabernakel, waarvan Reael een deel van dit opschrift opschrijft. Dapper geeft hierbij exact hetzelfde citaat:

*'Hier leit beslooten in dit slot
Jesus Christus, waerachtigh Mensch en God,
Alsoo hy van Maria is gebooren.
Wie dit niet gelooft, die is verlooren.*²⁰⁰

¹⁹⁸ Pers, *Adelaer*, 264.

¹⁹⁹ Hs Reael, 20.

²⁰⁰ Dapper, *Beschrijving*, 172 en Hs Reael, 16.

Dat op het moment dat Dapper zijn boek aan het schrijven was alle katholieke elementen uit de kerk waren gehaald, bewijst dat hij hiervoor een schriftelijke overlevering nodig heeft gehad. Dat dit Reael's *Gedenkschriften* waren, blijkt uit bovenstaand voorbeeld. Op deze manier is een enorme opsomming van overeenkomsten mogelijk, waaruit duidelijk wordt dat Reael als belangrijke bron heeft gediend.

Daarnaast staan Reael, zijn daden en woorden zelf ook centraal. Zo vertelt Dapper hoe Reael met Reinier Kant *stoutelijk* de burgemeesters ter verantwoording ging roepen over een *valschelijk* gerucht en later bij de predicatie bij Overveen het volk *vertroostede* toen de predikant op zich liet wachten.²⁰¹ Opvallend is dat hij hierbij ook Reael's vlucht uit Amsterdam naar Emden beschrijft, welke in het afschrift dat ik gebruik, is weggelaten.²⁰² Dit zou betekenen dat Dapper een volledig afschrift of zelfs het origineel tot zijn beschikking had. Hoe dan ook blijkt dat ook Olfert Dapper eveneens zonder annotatie veel gebruik heeft gemaakt van de *Gedenkschriften*.

Het beeld dat Reael in zijn *Gedenkschriften* vormt, vindt ook zijn weg in het werk van Dapper. Net als Reael schrijft Dapper over de predicaties dat zij '*zo groot een yver en wee-moedigheid ontstaken*', over de beeldenstormers als gespuis en hoe de '*Majestraet niet goets met hen in den zin had*'.²⁰³

Een volgende stadsbeschrijving is het *Verhaal van't leven en dappere krijgsdaden der Oude en Doorluchtige Heere van Aemstel en Aemstellandt* door M. Fokkens uit 1664. Hierin wordt er niet verwezen naar Reael of enige andere bron. Wat er beschreven wordt, komt echter wel overeen met de inhoud van de *Gedenkschriften*.²⁰⁴ Toch is de beschrijving van het Wonderjaar zo algemeen en kortbondig, dat het niet mogelijk is om te bepalen of er een relatie is met Reael.

²⁰¹ Dapper, *Beschrijving*, 166-167.

²⁰² Ibidem, 195-196.

²⁰³ Dapper, *Beschrijving*, 167-178.

²⁰⁴ M. Fokkens, *Verhaal van't leven en dappere krijgsdaden der Oude en Doorluchtige Heere van Aemstel en Aemstellandt* (Amsterdam 1664) 47-49.

Wanneer we nu kijken naar een ander boek, *De historie der Reformatie* van Geeraert Brandt uit 1677, zien we dat Brandt nóg duidelijker gebruik heeft gemaakt van Reael. Zodra hij begint aan zijn beschrijving van de predicaties in Holland, spreekt hij duidelijker over het doel dat hij voor ogen had met de *Gedenkschriften* in zijn geschiedschrijving:

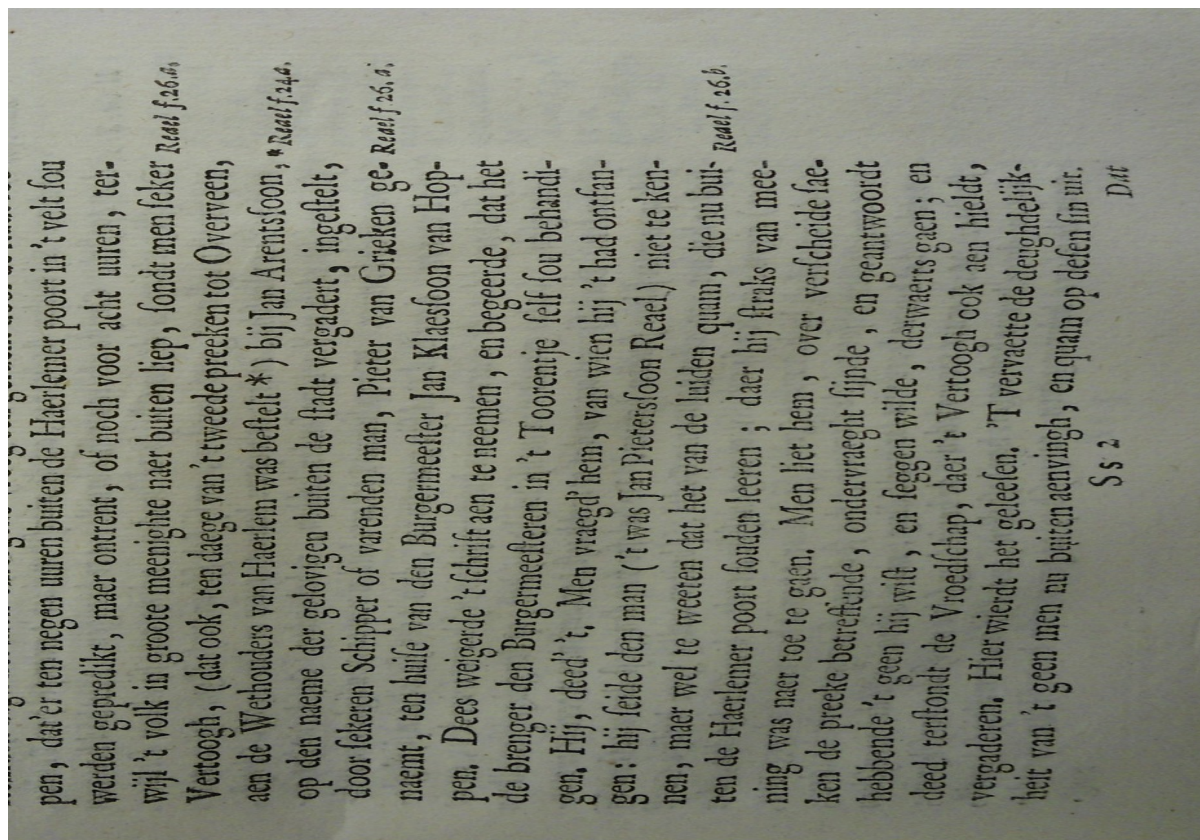
*'Doch 't geen hier toe aenleiding gaf, en over voorviel, staet ons, met verscheide aenmerkelijke omstandigheeden, uit de Gedenkschriften van Laurens Jacobssoon Reael, een van voornaemste en ijverigste invoerderen deser vrijheit [...] wat hooger optehaelen, en breder t'ontfouwen.'*²⁰⁵

Brandt beschrijft hier dus duidelijk dat hij de geschiedenis van de jaren 1566-1567 in Amsterdam aan de hand van de *Gedenkschriften* wil vertellen. Dit doet hij dan ook, zoals uit de vele verwijzingen blijkt.

Vrijwel al zijn voetnoten leren ons dat Reael inderdaad zijn voornaamste bron was. Brandt haalt ook wel enige informatie uit het werk van P.C. Hooft (of een andere *historie*), maar ook Hooft heeft op zijn beurt weer de *Gedenkschriften* gebruikt. Brandt neemt de feiten van Reael over zoals ook Pers dat heeft gedaan: een lopend verhaal zoals Reael het zelf heeft beschreven en waarin Reael naast andere prominenten een duidelijke plaats krijgt.

²⁰⁵ G. Brandt, *Historie der Reformatie, en andere kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden* deel 2 (Amsterdam 1677) 315.

Doordat Reael zo'n belangrijke rol krijgt toebedeeld door Brandt, dringt ook het beeld dat de *Gedenkschriften* vormen van het Wonderjaar naar voren. Zo citeert Brandt uit Reael hoe de burgemeesters met 'valsche getuigen' de predicaties probeerden te verhinderen, wat niet lukken zou, want 'dat werk des Heeren sal voortgangk hebben, ende al die

Afbeelding 9. Op deze pagina is duidelijk te zien hoe vaak Brandt verwijst naar de *Gedenkschriften* van Reael.
Bron: Brandt, *Historie der Reformatie*, 323.

*Duivelen sullen 't niet weeren [...]*²⁰⁶ Daarbij beschrijft hij ook de *Roomsche superstition*, de *schijnheiligheit* van de katholieken en de monniken, *soo diep versooopen in dronkenschap*.²⁰⁷ Nog vele voorbeelden kunnen worden gegeven van het beeld dat Brandt heeft overgenomen van Reael: enerzijds de vrome protestanten die, gesteund door God, vreedzaam strijden tegen de schijnheilige katholieken en stadsbestuurders voor vrijheid van geweten.

Het volgende werk is een stadsbeschrijving, genaamd de *Beschryving der stad Amsterdam* door Casper Commelin uit 1693, die

²⁰⁶ Brandt, *Historie*, 320.

²⁰⁷ Ibidem, 335.

eveneens de eerste openbare predicaties en de Beeldenstorm in Amsterdam beschrijft. Commelin geeft hierbij wel aan welke twee belangrijke bronnen hij heeft gebruikt: de *Aantekeninge van Laurens Jacobsz. Reiaal en Jan Bet Roodenburg*.²⁰⁸ De beschrijvingen van de *Gedenkschriften* komen bij deze stadsbeschrijving zeer duidelijk naar voren (meer dan die van Jan Bet Roodenburg) en Reael zelf wordt ook hier vaak als belangrijk personage benoemd. Ook bij Commelin klinken de 'heldhaftige' daden die Reael over zichzelf schreef in de *Gedenkschriften* door. Zo schrijft hij over Reael's optreden bij het Minnebroedersklooster, waar hij de beeldenstormers wilde stoppen, de lovende woorden: 'alsoo hy wel een van de voornaamste en yverigste was' van alle protestanten.²⁰⁹ Ook bij Commelin wordt er wederom het verhaal van Reael gevolgd waardoor Reael zelf een centrale rol te spelen krijgt.

Tot slot is er nog de *Historische beschrijving van de Reformatie der Stadt Amsterdam* van de historicus I. Le Long (1683-1762) uit 1729. Deze man heeft eveneens duidelijk gebruik gemaakt van Reael en vertelt letterlijk *uyt de memorien van L.I. Reael*.²¹⁰ Ook bij Le Long blijkt na een verdere vergelijking een duidelijke overname van Reael's beschrijving. Hoewel er ook passages zijn die verwijzen naar andere bronnen als de Heer van Sint Aldegonde, gelden de *Gedenkschriften* ook bij dit historisch werk als een belangrijke bron.

5.2 Reael's Gedenkschriften in de moderne historiografie

Maar ook in de modernere historiografie blijft Reael een van de meest belangrijke bronnen. De historicus J. Scheerder geeft in zijn boek *De Beeldenstorm* een algemeen verloop weer van de gebeurtenissen in de Nederlanden in de jaren 1566-1567, waarbij hij voor Amsterdam twee bronnen heeft gebruikt. Allereerst is dit Reael zelf en als tweede is dat de *Historische Beschrijving* van Le Long, die op zijn beurt ook weer veelal steunt op Reael.²¹¹

²⁰⁸ Caspar Commelin, *Beschrijving der stad Amsterdam* deel II (Amsterdam 1693) 981.

²⁰⁹ Ibidem, 995.

²¹⁰ I. Le Long, *Historische beschrijving van de Reformatie der stad Amsterdam* (Amsterdam 1729), 528 en 536.

²¹¹ Scheerder, *Beeldenstorm*, 128.

Een tweede (belangrijke) historicus op het gebied van de Beeldenstorm in Amsterdam is Henk van Nierop. Hoewel Van Nierop ook andere primaire bronnen heeft gebruikt, is ook bij zijn werk over Amsterdam Reael een belangrijke bron geweest.²¹² Naast de *Gedenkschriften* gebruikt hij ook de egodocumenten van Adriaen Pauw en broeder Hendrik van Bietsen.

Anders dan bij de zeventiende- en achttiende-eeuwse geschiedschrijvers gebruikt Van Nierop ook andere bronnen dan memoires of verslagen. Zo maakt hij veel kwantitatief gebruik van confiscatierekeningen of confessieboeken. Doordat hij naast Reael ook andere bronnen gebruikt en ook kwantitatief onderzoek doet, is het betoog van Van Nierop niet uitsluitend gefundeerd op de *Gedenkschriften*. Toch blijft het ook voor hem een belangrijke bron die (meer dan Pauw of Van Bietsen) als een rode draad door zijn boeken loopt en die de beschrijving van de gebeurtenissen en de persoonlijke beleving ervan nauwkeurig weergeeft.

Nu we van een groot aantal boeken hebben bekeken op welke manier ze de *Gedenkschriften* van Reael als bron hebben gebruikt, vallen er twee dingen op. Allereerst zien we dat Reael zelf een belangrijke rol speelt in een groot deel van de vroegmoderne geschiedschrijving. Doordat er weinig ooggetuigenverslagen voorhanden waren, bleken de *Gedenkschriften* van Reael van onschatbare waarde te zijn voor geschiedschrijvers als Brandt, Pers of Commelin. Door het gebruik van dit egodocument als belangrijke bron, krijgt de schrijver ervan (Reael) een belangrijke rol in deze geschiedschrijving, waarbij zijn daden en woorden geregeld aangehaald worden.

Hieruit volgt het tweede punt. Doordat Reael zelf centraal staat in veel van deze boeken, krijgen zijn *Gedenkschriften* ook invloed op de geschiedenis die verteld wordt. Zodoende worden in veel van de hierboven besproken boeken zijn visie, ervaring en herinnering, die in de *Gedenkschriften* naar voren komen, doorgegeven aan de latere

²¹² Zie ondermeer: Van Nierop, *Beeldenstorm*, 98-101, Van Nierop, *het foute Amsterdam*, 25-27 en Van Nierop, *Wonderjaar*, 501-502.

geschiedschrijving. Het gevolg daarvan is dat we bij latere schrijvers zien dat zij ook schrijven over de 'wonderlijke zomer van 1566' en de beeldenstormers die bestonden uit rapaille en licht volk.

Het is gevaarlijk om op deze manier deze vroegmoderne geschiedschrijving te gebruiken zonder een duidelijk beeld te hebben van Reael's immense invloed hierop. Zijn herinnering, ervaring en zijn ideeën worden namelijk niet alleen in de *Gedenkschriften* duidelijk gemaakt, maar komen ook terug in geschiedenisboeken van de zeventiende en achttiende eeuw. Pas bij de moderne historiografie wordt de invloed van Reael teruggedrongen door het gebruik van andere soorten bronnen en kwantitatief onderzoek door onder meer Henk van Nierop. Desalniettemin drukt Reael's herinnering een grote stempel op de geschiedschrijving van het Wonderjaar in Amsterdam.

Conclusie

'Amsterdam Spreect:

Compt Herwaerts, tot mywaert ghy vrome coopluuden,
nu ben ic bereyt, u weeder tontfangen,

elc brengh sy meeningh, pec, teer, en huijden,

Men sal hier niet meer twisten noch omt gelooff hangen.'²¹³

Aan het einde van een elfjarige ballingschap schreef Reael in 1578 bovenstaande woorden. Amsterdam sloot zich aan bij de Republiek en maakte daarmee een einde aan de verdrukking van de protestanten. Hierop reisden de verdrevenen als een '*schoone bruijt*' terug naar hun stad. Nu het 'ware geloof' naar God's wil de overwinning had behaald, zag Reael het als zijn taak om de gebeurtenissen van de jaren 1566 en 1567, waarbij hij zelf '*van het beginsel tot het leste tegenwoordige was geweest*' te bewaren in een geschreven vorm: de *Gedenkschriften*.

De ervaring van het Wonderjaar die Reael ons voorhoudt, geeft een indruk die wellicht iedere protestant zo zou hebben beschreven: het wonderbaarlijke begin van de predicaties in de zomer van 1566, de verschrikkelijke Beeldenstorm, waarmee zij zich niet konden vereenzelvigen en daarom duidelijk van afscheidden en tot slot het verbijsterende rumoer van de troebelen in het voorjaar van 1567. Dit alles heeft Reael ervaren als het begin van God's plan waarbij de ware christenen (de protestanten) gered zouden worden van de ketterse paus en het ware geloof zich zou uitbreiden.

De manier waarop hij zichzelf afbeeldt, toont ons een Reael die zich net als andere protestanten op rechtschape wijze inzet voor de zaak van het ware geloof. In tegenstelling tot de autoriteiten gebruikt hij geen valse listen, maar vertrouwt hij hierbij op God en diens voorzienigheid. Toch blijft

²¹³ Reael, 'Amsterdam spreect', *Refereijnen*, 33, folio 19.

het moeilijk om te bepalen in hoeverre dit beeld van Reael, dat hij zelf geschetst heeft, waarheidsgetrouw is aan de werkelijke Reael en diens daden. Zijn gedachten zullen zich immers anders hebben geuit op papier dan in zijn daden tijdens het Wonderjaar. Ook heeft de periode tussen het Wonderjaar en het schrijven hierop invloed gehad: er is veel gebeurd en wellicht voelde Reael de noodzaak zijn welgemeende gereformeerde daden in de jaren 1566-1567 te verantwoorden. Op deze manier zou er een verschil kunnen zijn tussen de werkelijke Reael en de (geïdealiseerde) persoon die we leren kennen in de *Gedenkschriften*.

Er is echter niet alleen een verschil tussen de werkelijkheid en beeldvorming omtrent Reael, ook de weergave van het Wonderjaar zelf kent dit probleem. Reael zal voornamelijk uit zijn eigen herinneringen hebben geput, her en der aangevuld met andere bronnen, maar deze herinneringen zijn niet meer dan een uitgangspunt. Het is de basis die op een bepaalde manier gerangschikt of weergegeven wordt en vanuit een bepaald optiek (katholiek, protestant of 'neutraal') een totaal andere indruk kan wekken, zonder al te veel van Reaels ervaringen af te wijken. Hierbij wordt de beeldvorming bepaald door de persoonlijkheid van de auteur. Ook de positie van waaruit een auteur het Wonderjaar heeft ervaren heeft hier invloed op: een beeldenstormer zal hier anders over hebben geschreven dan een katholieke priester. Een vergelijking tussen Reael en Marcus van Vaernewijck toont bovendien aan hoe een katholiek en een protestant, die allebei nagenoeg hetzelfde ervaren hebben, een totaal ander beeld geven en elkaar de zwarte piet toespelen, terwijl ze zich toch allebei beroepen op eenzelfde manier van verklaren: God. Beiden zeggen dat God aan hun kant staat en verklaren hiervan uit.

Het beeld dat Reael in de *Gedenkschriften* vormt van het Wonderjaar is duidelijk gekleurd en draagt voornamelijk uit dat de protestanten het bij het rechte eind hadden en dat God ze steunde. Dat de Spanjaarden hierbij vaak de boeman spelen, is ook een invloed van de tijd en het feit dat er retrospectief geschreven wordt: na 1567 zijn er veel slechte dingen gebeurd voor de protestanten, waarvoor Reael de katholieke Spanjaarden de schuld geeft. Dit klinkt niet alleen door in de *Gedenkschriften*, maar ook

in veel van zijn gedichten. Doordat Reael zoveel jaren later schrijft en door dit soort gebeurtenissen (het optreden van de Bloedraad en Alva en het begin van de Opstand bijvoorbeeld) beïnvloed is, kan er gesteld worden dat hij in zijn *Gedenkschriften* een boodschap heeft verwerkt voor de toenmalige situatie. Zo zou hij de schuld van de Opstand bij de Spanjaarden leggen door de oorzaken daarvan in het Wonderjaar aan te wijzen, waarbij hij de vrome protestanten tegenover gewelddadige Spanjaarden en stadsbestuurders zet.

Reael wist dat hij schreef over een belangrijk moment in de geschiedenis. Daarin was hij niet alleen, want er bestaan vele egodocumenten die, zij het ieder op een eigen manier, over het Wonderjaar schrijven. Hoewel ze elk een eigen persoonlijkheid hebben, hebben ze allemaal het Wonderjaar als onderwerp. Dit betekent dat voor veel mensen het Wonderjaar inderdaad een belangrijk moment in de geschiedenis was (waarom zou het anders een wonderjaar worden genoemd?), maar dat het daarnaast ook door al die mensen anders werd bekeken. Iedereen keek er op zijn eigen manier naar, oordeelde er naar eigen maatstaven over en werd hierbij beïnvloed door zijn eigen omgeving, persoonlijkheid, religieuze opvattingen en positie van waaruit ze het Wonderjaar ervaren hebben. Bij de auteurs heeft dit zijn doorklank kunnen vinden in de egodocumenten, waardoor er een grote verscheidenheid aan bronnen ontstaan is die ieder op een eigen manier het Wonderjaar beschrijven. Het gebruik van slechts één van deze egodocumenten als bron, zoals bij Reael in de vroegmoderne geschiedschrijving veel gebeurde, heeft tot gevolg dat het beeld dat de auteur heeft gevormd wordt overgenomen, waardoor niet alle aspecten van de geschiedenis tot hun recht komen en een verworden beeld ontstaat.

Alles bij elkaar genomen kan worden gezegd dat egodocumenten als de *Gedenkschriften* van Reael bijzondere geschriften zijn die ons veel vertellen over de auteur zelf. Hoewel het gebruiken van de *Gedenkschriften* als bron voor een objectief onderzoek verraderlijk is, geeft het ons een duidelijk beeld van de beeldvorming van Reael's

herinneringen. Doordat ze een verhaal vertellen vanuit een persoonlijke invalshoek, waarbij de feiten en herinneringen zó worden gerangschikt dat er een subjectief betoog ontstaat, leent het zich slechts voor kwalitatief onderzoek en is het gevaarlijk het betoog van de auteur als waarheid over te nemen. Op die manier verdienen egodocumenten een bijzondere status onder de vele soorten historische bronnen. Ondanks dit alles (maar ook dankzij dit alles) bieden egodocumenten als de *Gedenkschriften* een uitgelezen kans om naast de geschiedenis van de grote massa een persoonlijke historie te plaatsen, dat als venster dient van waaruit de auteur ons *zijn* verhaal vertelt.

Bijlagen

I Transcriptie van de Gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael

De hieronder getranscribeerde Gedenkschriften vormen een uittreksel van het origineel. Dit handschrift is waarschijnlijk gemaakt door Gerrit Schaep Pietersz. (1599-1655) in de eerste helft van de zeventiende eeuw.²¹⁴

Om deze transcriptie zo dicht mogelijk bij het originele handschrift te houden, zijn er zo weinig mogelijk aanpassingen en correcties gedaan. Hier en daar is de interpunctie enigszins veranderd om de leesbaarheid te bevorderen. Afkortingen zijn niet uitgeschreven. In het handschrift zijn veel woorden die eindigen op -lyc, lyk of -lyck afgekort met de uitgang l. Zo wordt het woord christelyck afgekort tot christel. Hoewel bij de meeste van deze afkortingen de betekenis duidelijk is, zal bij sommigen het woord volledig worden gegeven in een voetnoot.

Ook kenmerken als het onderstrepen van namen en passages zijn in deze transcriptie overgenomen.

[1] *Een warachtigh ende cort verhael van t'gene gepasseert is inde principaelste troublen, insonderheyt inden jare 1566. ende 1567.*

²¹⁴ Stadsarchief Amsterdam, Huisarchief familie Marquette, archief nr. 231. Inventaris nummer 130, *Gedenkschriften van Laurens Jacobsz Reael*.

besonderlyck inde Stadt van Amsterdam, mitsgaders in eenighe omliggende plaetsen, aengaende de dingen van de Religie.

T'is van seer dienstelyck werck om tot allen tijden Gods eere, macht ende goedicheit te verclaeren, ende hem daerom alletijt met ernst te looven, dat men inder waerheit ende metter daet bespeurt, dat hij niet en faelgeert, niet alleen inde beloftenissen, die hij zijne Ch. kercke gedaen, maer oock inde dreijgemeijnten, die hij tegen het Rijcke des Satans, ende zijne goddelose ondersaeten uijtgesproocken heeft. Want het huis des verderffs ende aller leugenen die hij ten trooste zijnes uijtvercooren Volcks door de mont des Apls²¹⁵ Pauli gericht hadde, is te allen tijden op verscheijden plaetsen, ende insonderhen in ende vanden jaere 1503. in Heeren uijt vermaerde conincrijcken ende plaetzen, door zeer vrome ende geleerde mannen, geopenbaert geweest, op dat zijne schrickelicke uijtsinnichen tot verderff ende onderganck van veele eelendighe menschen, ende schoone landen ende steeden geen voortgluck hebben en soude, maer daerenteghen de reijne heere des H. Evang. en ijder ter salichen voorlichten. Hier van zoo heeft men seeckere vruchten gesien inden jaere 1517. in Saxen, ende veel plaetsen van Duijtslandt: ende daernaee oock inde Coninckrijcken van Denemarcken, Noorweghen, Sweeden, Engelandt: ende inde ne-landen ide inden volgende jaere 1558. veele in Vranckrijcke.

Dit aengesteecken licht des H. Evang. heeft wel de machtichste keijser Carolus 5. door zijne bloedighe Placcaten, ende swaere tijrannie inden jaere 1521. aengevangen, gesocht uijt te blusschen, insonderhen inde Nederlanden, ende Hollant daer hij het meeste vermochte: ooc heeft hier toe wel zijne naegelaetene soone Philips de 2^e van dien name, Coninck van Spangien allerlei raet, list ende daet, int werck gestelt, nu met de Spaensche Inquisitie in Nederlandt in te voeren, nu met **[2]** het ordonneren van 14. nieuwe bisschoppen inden jaere 1561. die veele bloetgieticheit betoonden, de relligie verdruckten, jae ooc onderstonden de provintien van haere

²¹⁵ Afkorting voor *Apostel*.

privilegiën te berooven, op datze de Coninck voorseit ende Spaensche geestelijcken in haer tijrannie ende Godtslasterlicke voornemen eene seeckere dienst souden moghen doen. Maer dit alle en heeft de opganck der Evangelische waerheit noch niet moghen verhinderen, niet alleen om dat het gemeijne volck uijt sulcke tegenstandt meer ijver ende lust gecregen heeft, maer oock insonderhen omdat de Edelen van de Nederlanden, wel 300. int getall, onder tbelijt van den Ed. ende manhaften heer, H. Hendrick van Bredenroode, op den 5. april: anno 1566. requeste tot Brussel hebben overgelevert, aen madame de Parma, Guvernante vande Nederl. ten eijnde sulcke placcaten ende Ordonnantien souden afgeschafft werden: ende opt selve den 8^e Aprilis een wel gevallich apoinctement gecreghen hebben, Dit is alsoo van Godt tegen alle verwachtinghe gheregiert. Want als dit tot kennisse vande gemeene man gecoomen was, is het hete der menschen van blijschap zoo ontsprongen, dat zij met vrijmoedigheid vande stucken der suijsvere relligie int openbaer hebben begonnen roem te draeghen, Nae men heeft in Brabant ende Vlaenderen, in Dorpen ende ontrent de Steeden, selfs ooc in eenijghe Steden de predicatien suyver aengevanghen, ende de pauselicke superstitiën tegengesproocken: Graeff Floris van Cuijlenburgh heeft ooc zijn Stadt gereformeert, ende aldaer eenen Gerardus genaemt predicken laeten.

Watt Hollandt aenlanght: daer hebben twee godtsaelighe mannen de bedieninghe des H. Evang: begost: de eene genaemt Petrus Gabriel een Vlamingh, ende Sander van Drent ende van Alcmaer, een mandemaecker maer woonachtich tot Campen, om dat hem mr Elbert Huijck van Amsterdam, pastoor zijnde vande kercke tot Alcmaer, zeer heeft nae zijn leven gestaen: die om **[3]** sulcke zijne wreethen tegen den vromen man betoont, met Crancksinniche van Godt geslaeghen zijnde, tot Amsterdam in het Dolhuijs is gebracht, ende aldaer ooc anno 1594. gestorven, als hij 25. Jaer zo miserabel geweest was. Doch Pieter Gabriel ende hadde zijn woonplaetse tot Amsterdam inde Engelsche Steghe, leerende ende inplantende op alle Sondaghen int heijmelicke den heijdelbergschen Catechismus: Doch onder wijnich perzonen, ende met zeer groot perijckel,

naedien de magistraten van Amsterdam boven andere, bittere ende meer op de Gereformeerde religie gebeeten waeren: geluck van haer Conditie, ende hoe dat nochtans het H. Evang. opganck ende voortganck in haer Stadt genomen heeft uijt het navolgende daer genoeg sall blijcken.

Daer zijn van outs heer altijd inden Raet van Amsterdam, ende voornamelick als anno 1528. cc Evang. begost te lichten, wel eenijghe geweest, die kennisse vande waerheit hadden, ende het daeromme met de bevorderinghe vande selve geerne goet hadden gesien: maer alzo de meeste papist bleven, ende de overhant namen, ende zeer verbittert alsnoch waeren, om den oproer, die de wederdopers in haer Stadt anno 1553. ende daer nae hadden aengerichtet, hebben zij²¹⁶ daer uijt oorsaecke genomen, om de Evangelische met allerlei maniere van wreetheit te onderdrucken, die nochtans niet haere uijtsinnichen, ende vande vervalschte leer int minste niet gemein en hadden. Want hier uijt is dit ooc voortgecomen, dat hoewel eenighe vrijheit bij apointementen van den verse requeste vergunt was vande Guvernante exc. dat nochtans dese magistraet, met de 36. Raeden, veel raedts gepleecht hebben om de predicatien niet alleen tot Amsterd: maer oock in Hollant te verhinderen: ende sonder onderscheit van het jaer 1525. aen, mannen ende vrouwen om hals te brenghen, met water, vuer, sweert, Galge ende radt, ende andere schrickelicke tormenten, om cleijne oorsaecken, dat zij op verbooden daghen vleesch aten, van het vagevuer niet helden, ende ter misse niet geweest, noch het Sacrament genooten hadden. Dat meer is, zijn zoo verre gecomen, datse ooc door valsche getuijghen nae het leeven hebben gestaen haerer voornaemste Burgers.

Want daer is anno 1542. t'Amsterdam een Schout geweest,²¹⁷ met namen Willem Dirckz een man aldaer van ouden ende vromen geslachte **[4]** die eerst het Schout-ampt van wegen de Heeren van Amsterdam bediende, maer naderhandt siende haren pucristelycken handel, heeft selve het ampt van de Keyserlijcke Majesteyt in pachte ghenomen, die hem in zijn Ampt den geloovighe seer gunstich betoonde, want hij hadde die maniere, dat soo wanneer hij vernam dat op yemandt eenighe

²¹⁶ In kantlijn: verstaet de wederdooperen.

²¹⁷ In kantlijn: Schout Willem Dirck

swaricheyt was hy se secretelyc liet waerschuwen, ende ooc weder als de swaricheit voor by was. Maer de magistraet van Amsterdam dewyle sy met desen, de geloovighen met moorden soo sy pleghen, niet is comen verdrucken, hebben daerom ghetrachtet om desen Willen Dyryckszoon, niet alleen het schoutampt te priveren, maer ooc om hem ter doot te brenghen. Want hem hebbende ten hove beschuldigt dat hy in zyne Huyse de Wederdoopers liet vergaderen, heeft tegen henluynen inden provincialen hof van Hollandt proces moete sustineren maer alsoo het niet rasch ghenouch voort en gingh, hebben sy om 't selve te eynde te brenghen, drie valsche ghetuyghen beleydet, van welcke de twee eerste waeren Geele Fye ende een Volckgien Willemsdr. Dese deden sy certificeren voor eenen Notaris mr Cornelis Martsz Swart genoemt, dat sy buyten Amsterdam in een Lusthof dat den Schout in het Reguliers hof in pachte hadde, gestaen hadde op een banxken voor de huysinginghe inden selve hove, ende hadden door de glasen ghesien de vergaderinghe der Wederdopers. Ende noch meer dat sy den Schouts dochter met noch andere syne vrienden hadden sien herdoopen. Ja alsoo Geele Feye kranc was gheworden, hebben sy dese ghetuyghenissen doen recoleren in presentie van den pastoor van oude kercke Floris Egbertsz, ende noch een vanden Raedt, ende haer biechte hebbende gesproken, heeft hier op D'absolutie ende ooc het h: sacrament ontvangen, dat sy de waerheyt hadde ghedeposeert, hier op meynen sy haer te doen sterven door een medicine die vergiftet was. Dit alles alsoo zijnde beleydt door de Borgemeester mr Henryck, ende den voornaemste pastoor. Maer dese Geele Feye quaet vermoeden crygende, heeft de medicine int bedt stroo gegoten ende is weder gesont gheworden. Dese getuyghenisse dan int hof comende zyn comissarissen gheordineert, die de plaetse souden besichtighen daer dese getuyghen de vergaderinghen der Doopers gesien hadden. **[5]** Maer is bevonden dat men van 't voorschreven banxken niet en mochte int huys yet sien. Dit aldus staende heeft Geele Fye Volckgen van dit alles onderrichtet maer door Volckgen alle het bedroch eenen derden persoon heeft geopenbaart, alsoo dat het tot kennisse vande Schout gecomen is, ende midlertyt is Volckgen gestorven. Eyndelyck is

dese Geele Fye inden haghe gevangen gevoert, die aldaer de waerheyt rondelyck voor den Hove bekendt heeft, dat sy ende Volckgen, tot dese valscheyt om een buyck vol broots door den pastoor ende mr. Henryck gecocht waeren. Hier op zijn de pastoor ende mr Henryck ende de voorschreven Notarius inden haghe gevanghen gehaelt, ende daer eenighe jaren geseten, maer ten laesten, zijn de pastoor ende de Notarius uyt Hollandt gebannen, maer 't proces van mr. Henryck zijnde in handen van de procureur generael gestelt, is hy onder cautie ontslaegen, met beloffenisse van ter begeerte vande procureur tot allen tijden in den haghe te copareren. Geele Fye is by sententie verwesen aen een paele geworcht ende vyer versenght ende op een radt geleydt te worden, de welke standtvastelyck totter doot toe beleden heeft dat mr. Henryck ende de pastoor haer tot dese schandelycke daet gecocht hadden. Op den derde getuyghe hadden sy drie getuyghenisse beleydt, want dese hadde eens gedeposeert op den name Aeriaen Slyper, noch eens Ariaen Waecker, noch eens Ariaen nae zijns vaders name, dese is ghegeesselt ende uyt Hollandt gebannen. Alsoo is de Schout officier ghebleven tot den jaere 1566. aen den 6. aprilis. Doch en moet niet nagelaten worden, tghene Godt aen de voorschreven Geele fye heeft laeten gheschieden, die na dat se drie weken op het radt hadde gheleghen, heeft bloet gelaten uyt hare neusegaten, maer dan ses weken lanck, 't welke veele vrome burgers van Amsterdam daer henen reysende, met hare oogen hebben ghesien, ende ooc in doexkens het bloet ontfangen.

De magistraet van Amsterdam hebbe evenwel eyndelyc soo veel gedaen dat sy ten eynde van deses voorsch. Schouts pachte, twintich duysent gl. belooft hebben, om selve eenen schout te mogen kiezen. Ende hebben anno 1566 den 6. April, tot Schout gestelt, eenen Pieter Pieterssz, die daer nae wel heeft betoont hoe bloetdorstich dat hy was. Maer juste door Gods regeringhe, als hy tot Bruyssel int Hof, zijn eedt souden doen **[6]** wast op den dagh dat de Edele des Lants de Apostil vercreghen van welke te vooren is gheseyt, alsoo dat desen Schout door zijn excell²¹⁸ prince van Orangie Stadthouder van Hollandt ende Zeelandt,

²¹⁸ Het woord *excellentie* wordt veelvuldig afgekort tot *Excel*, *excell*, *extie* of een andere variant.

belast werde tegen niemandt te procederen om saecke van Religie:, waer door de geloovighe verlost zijn gheweest, uut een groote vreesse die sy hadden van desen Schout.²¹⁹

Om dese tyde heeft de Heere een wonderlycke passie ghesonden onder de arme weeskinderen van Amsterdam, so datter wel 70. knechtjens ende meyskens metten boosen geest beswaert worden, door de welcke men sach ende hoorde seer veele wonderlycke dinghen, ende tusschen anderen haddent seer op desen Schout Pieter Pietersz, liepen dyckwils in zijn huys hem veel quaets toe seggende ende verwytende, die om haer te stillen hen veel kindercost gaf als appelen ende coeck, maer daarmede niet en wierden gestilt, maer hoe langer hoe meer seyden, gevende hen ooc den naeme van Langhe Deventer koeck. Alsoo dat veele seyden dat God hem nu met den Duyvel werck gaf, dewyle hy geen werck en hadde Christum in zyne leden te vervolgen. Een van dese kinderen seyde eens, dat alle berghen een waren ende met swaerden besteecken, so wilde ic wel eens door de swaerden daelen, mocht ic alleen een reyse, Gods aanschyn in ghenade aenschouwen. Een heeft ooc geopenbaert, dat een van de 36. Raden nae den Haghe soude reysen, om niet goets uut te richten, namelyck tegen de gheloovigen, de welcke reyse daerom is achterghebleven. Daer gheschieden door die kinderen vele andere wonderl dinghen die met geene penne te schrijven en waren.

Dese dingen hen dus toedragende, waren T'Amsterdam insonderheyt seven personen die met een yver tot het opbouwen des Rycke Christi ontsteken zynde, anno 1566 den 8. Julij buyten den Stadt int riedt by malcanderen zyn vergaderet (want uut vreesse van magistraet²²⁰ dorsten sy in de stadt by malcanderen niet coomen) ende nae de aencoopinghe vanden name Gods, hebben sy de eerste resolutie ghenoomen, dat sy in Hollandt gelyck men in andere provincien dede ooc de openbare predicatien des H. Evangeliums souden beginnen. Maer alsoo op den selven dagh dat sy dit hadden besloten binnen Amsterdam een seer wreet placact afgelesen wiert uut name van Gouvernante de

²¹⁹ In kantlijn: De weeskinderen binnen Amsterdam

²²⁰ In kantlijn: Dese persoonen waren Jan Arentsz, predicant Reynier Cant, Vranc De Waele, Cornelis Janssoon Coster, Albert heyes, Laureyns Jacopsz, Willem Florisz.

Hertoginne van Parma namelyck dat men geene predicanten en moeste hooren noch logeren ofte huysvestinghe geven, op straffe van de galghe ende confiscatie van alle goederen, ja dat den ghene die een predicant levende ofte doot soude leveren ses hondert guldens souden getelt worden: soo creghen **[7]** dese voornoemde personen wel eenige omsien, maer nochtans door dien dat sy merckten dat by het volck verscheydelyck van dit placacet wierdt ghesprooken, hebben sy raedtsaem gevonden de predicatien ontrent Amsterdam noch niet te beginnen, dewyle de Magistraet door dit placacet seer gestyft waren, ende haer genouch vertoonden tselve te willen effectueren.

Daerom hebben sy geordineert dat op den 14. Julij Jan Arentshe d'eerste predicatie in Hollandt buyten de stadt Hooren soude doen, in een dorp²²¹ genaemt het Zwaech, recht tegen het regulieren Clooster over. Daer is een seer groote vergaderinghe gheweest het volck coomende uut alle omliggende plaetsen, de predicant het volck een psalme hebbende doen singhen, ende het ghebedt voleyndicht, heeft een text voorghelesen, ende dien verclaert. maer alsoo de magistraet der Stadt Hooren op dien dagh int clooster te gaste waren ende vernomen dat men daer ontrent predikte, is de schout mr. Joost van Huycken tot aen een sloot ghecomen niet verre vande vergaderinghe alsoo dat hy hoorde den predicant een sententie uut het 10. cap. Joannis allegeren, waer op hy riep ende seyde, ja ja ic sal u wel leeren Joannis in 't hiende, ende daermede nae zyn geselschap gegaen de tydinghe brengen, soo isser bynaest door dit roepen een beroerte tusschen het volck gheweest, maer zyn van den predicant gestilt ende de predicatie is ten eynde gebracht.

Dit gheruchte is gheloopen door gantsche Hollandt datmen buyten Horen predikten, ende men heeft gespeurt datter veele ware die seer nae de suyvere predicatien ende Evangeliums verlangden, ooc Tamsterdam waren vele soo Burgers uutheemsche die seer begeerich waren dat ontrent Amsterdam soude ghepredicht worden: hebben daerom die vande religie²²² raetsaem gevonden, ende besloten op den 21. Julij ten 10. uyren voor noeme buyten de Stadt Haerlem tot Overveen zynde de jurisdictie

²²¹ In kantlijn: De eerste openbaere predicatie in Hollandt

²²² In kantlijn: predicatie buyten Haerlem tot Overveen.

vande Edelen Heere van Brederode, de predicatie te laeten geschieden. S'daeghe te vooren wierdt dit T'Amsterdam als ooc tot Alcmaer onder de borgers ende coopluyden, verspreyden, welcke gheruchte seer haest tot de ooren van alle het volck gecoomen is, ooc selfs de Burgemeesters van Amsterdam die daerom den selven dagh een gheruchte lieten stroyen dat Reinier Cant op morgen te 10. uyren soude predicken op de h. wegh aen den Overtom, om alsoo een Dwalinghe onder het volck te brengen, dat sy nae Overveen niet en souden trecken. Maer dese Reynier dit hebbende verstaen is vrymoedelyck met Laureyns Jacopsz nae de Burgemeesters ghegaen, ende uut hare selve hebbende verstaen dat sy sulcx hadden gedaen, heeft haer dapperlyck beschuldigt dat sy met sodanighe valsche ghetuyghenisse hem om t'leven te brengen protesterende dat sy hem ongelyck deden, met eenen ooc vrymoedelycken vertoonende, dat de Satan met alle zyne loghe- **[8]** nachtighe instrumenten den loop des Evangeliums niet en soude connen verhinderen, rondelyc seggende, datter een groote hoop volcx ende sy selve mede beregdt waren om stracx henen te reysen de predicatie te hooren. ja selfs dat sy in corten tydt verhoopten buyten Amsterdam te doen prediken. Over dese vrymoedicheyt de Burghemeesters seer verwondert zynde, hebben tegen 5. uyren den Raedt te samen doen comen, ende met veele worden haer wedervaert verhaelt, ende raedt gevreacht hoe men met alle diligentie soude verhinderen datmen buyten Amsterdam nae het seggen van Reynier Cant niet en souden predicken.

Hier en tusschen zach men onder het Volck een sonderlinghen yver, want meest alle schuyten ende wagens op reyse waren geladen met volck om nae Haerlem te reysen, alsoo datter een grooten hoop volcx des nachts op het velt herbergden, soo wel om te beter plaetse te crygen als ooc om datter gheen herberghe noch tot Haerlem noch tot Sparendam neer te becoomen waren. Daer was ooc order gestelt dat de predicant Petrus Gabriel met Cornelis Janssoon Coster souden reysen ende logeren tot Sparendam by de Schout die een goet gunstich was, 't welck dese Cornelis Janss niet en dede, maer ginck met den predicant binnen Haerlem logeeren by eenen Isebrandt Staess een vroom man.

Die Burgemeesters van Amsterdam hebben noch de selven dagh den magistraet van Haerlem geadverteert, datmen tot Overveen soude predicken, haer vermanende dat sy sulcx behoorden te verhinderen. Hier op is de raedt van Haerlem met het luyden van het cloxken noch savonts te negen uyren vergadert, t welcke den Issebrant Staess ende Cornelis Janssen een vreesse aengebracht heeft, dat men de predicant mochten comen soucken, hebben hem daerom inde Spaenders ghestapelt ende den nacht over verborgen gehouden. Des morgens werden geene poorten gheopent, maer waeren vast beset met de Schutters vande Stadt. Hier was te sien eenen grooten yver inde Burgers van Haerlem ende in veele andere die daer in gesloten waren, wat een neersticheyt dat sy deden om buyten te gheraecken, om van de predicatie niet verstoken te worden: want veele spronghen van boven de stadtsmuiren, andere swommen door den stadtssoom, somighe quamen met schuyten van buyten malcanderen te hulpe, alsoo dat sy alle middelen aenwenden om buyten te gheraecken. De heeren van Haerlem lieten ontrent 9. uyren een daghement aflesen van eenen Vagebont die de Stadt in brandt te steken hadde gedreycht, (maer wy meyne dat dit de discretie der heeren sy gheweest) hondert guldens op zyn lyf stellende. Ontrent elf uyren lieten sy de poorten openen, doe sachmen het volck met groote hoopen uut der stadtdringen soo burgers als andere, die alle **[9]** tot Overveen quamen, vindende aldaer een groote vergaderinghe, maer den predicant en vondt men niet. Laurens Jacopsz met den zynen vertroosteden vast het volck dat hy coomen soude, twelcke ontrent 12. uyren geschiede. Gecoomen zynde hebben sy een stoel van 2. ofte 3. stocken in d'aerde ghestoken ghemaect. De psalme gesonghen ende tghebede ghedaen, heeft een text voorgelesen uut den 2. cap. tot den Ephesen p.s.8.9.10. die verclarende wel vyer uyren lanck met groote verwonderinghe van alle het volck, dat dese teere persoon in sulcken heeten sonneschyn als het doe was, sulcken aerbeydt conden doen. Na de predicatie heeft hy yverychlyck in het ghebedt voor alle staten ende insonderheyt voor de overheyt ghebeden, soo datter weynighe drooghe oogen gesien wierden. In het besluit worden vercondicht dat sander daeghes op de selve plaetse door een ander

predicant ghepredickt soude worden. De vergaderinghe was ontrent soomen conde gissen, van vyf duysent personen soo mannen als vrouwen.

Nae de predicatie heeft men een groote vreucht in het volck vernomen: Godt lovende dat sy den tydt saghen dat het Antichristiske Ryck verstoort soude worden, ende het Rycke Jesu Christi opgebauwet. De predicandt werdt op een wagen met drie andere personen vergheselschapt nae Alckmaer ghesonden, om aldaer ooc den anderen daeghen te predicken. Laureyns Jacopsz wierdt metter haest na Amsterdam gesonden, om te vernemen wat den raedt aldaer soude mogen ter handt trecken, die de poorten wel beset van den stadtswachte gevonden heeft binnen zynde gecoomen heeft hy verstaen, dat op het versouck der Burghemeesters niet anders besloten en was dan als het souden ghebeuren dat de predicatien ontrent Amsterdam geschieden souden, men alsdan soude handelen nae de ghelegenheyt van de saecke. Hiermede is hy s'anderdaeghe morgens wederom na Overveen gekeert, den predicant Jan Arentz die sdaeghs tevooren buyten Alckmaer ghepredicht hadde, met een grooten hoop volcx, daer vindende, ende heeft gerapporteert tghene hy tot Amsterdam hadde vernomen. Jan Arentz heeft zyn predicatie gedaen ontrent vier uyren lanck uut den 118. psal. Daer is ooc geweest een seer groote vergaderinghe, alsoo dat ooc sommighe Papen die uut der Stadt waren gecoomen haer seer verwonderden, dat sy eenen mandemaecker de schriffuere alsoo hoorden verclaren, die ooc langhe tyt na de predicatie met hem gesproken hebben. In somma daer is hoe langer hoe meer een vrymoedicheyt ende yver in het volck ontsteken ende gewassen. In dese vergaderinghe wiert ooc goet ghevonden een schriftelycke remonstrantie te maken uut name van de gheloovighen **[10]** tot Overveen vergadert, om te senden aen den Magistraet van Haerlem, waer in gedemostreert wierden de redenen vande begonne predicatien, twelcke alsoo ooc is geschiet, is gedateert tot Overveen den 22. Julij 1566. De subscriptie was. Ggeschreven tot Overveen inden name van alle de gheloovigen aldaer vergadert. Ende is gesloten aen een vande Burgemrs²²³ ghesonden. Het volck tot Amsterdam

²²³ Het woord *Burgemeesters* wordt veelvuldig afgekort tot *burgemrs.* of een vergelijkbare afkorting.

wederkeerende hebben een besonder vrymoedicheyt betoont vryelyck bekennde wat sy gehoort ende gesien hadden.

²²⁴Alsoo men dan dagelycx het verlanghen des volcx nae het woort Gods vernam, soo zyn de principaelste van de religie tot Buycke-sloot vergadert gheweest (want men dorste de predicanten in de Stadt niet laeten coomen) ende is daer inde name des Heeren gheresolveert, dat op den laetsten Julij de eerste predicatie buyten Amsterdam souden begonnen worden op het buyten-dycx landen tegen over het Chartuser Clooster. Dit is nu by tydts onder het volck gestroyet dat opdien dagh te 9.uyren buyten de Haerlemmer poorte gepredight soude worden, op welcke tydt²²⁵ ooc een seer groote menichte van volck gecoomen is. Des morgens voor de predicatie hebben de geloovighe de selve requeste ofte derghelycke aen den magistraet van Amsterdam gesonden, als te voor tot die van Haerlem, ende was geconcipteert door Jan Arentz de predicant, inde welcke wierden aangewesen de oorsaecken van de begonne predicatien, maer principalyck begrypende een treffelycke ende vaste refutatie ende wederlegginghe van alle valsche beschuldiginghe ende quade vermoeden waarmede de geloovighe op dien tydt by de overheyt wierden beswaert. Hieldt aen den Burgemrs ende 36. Raden der Stadt Amsterdam etc: was onderteekend zeer ootmoedelyck inden name der geloovighen buyten deeser stadt Amsterdam versamelt op den 30. Julij Anni 1566. Dese is ghesloten door eenen schipper aen den Burgemrs gesonden, die den bode veel dinghen neerstel. hebben afgevraecht, als wy hen den brief hadde ghegeven, Item wye den predicant soude wesen etc: maer hebben van hem niet veel coomen vernemen. De Burgemrs deden terstont de 36. Raeden vergaderen, voor de welcke de requeste ofte remonstrante gelesen is geweest. By de welcke wierdt geresolveert, dat men de poorten terstont soude sluyten ende tegen 10. uyren de Capiteynen vande Schutterien vergaderen op dat door haer bystandt de poorten souden bewaect worden terwylen de Burgemrs met de 36. Raden met dese remonstrantie besich waren, zyn de Burgers buyten de Stadt te

²²⁴ In kantlijn: d'eerste predicatie buyten Amsterdam.

²²⁵ In kantlijn: Requeste aen de magistraet van Amsterdam die geleesen wort inde Historien van Borre, int Eerste deel, aent tweede boeck V54 Xf°

samen op de voorsch. plaetse gecomen. Jan Arentze uut het waterlant **[11]** coomende heeft een seer grooten hoop volcx ghevonden. Diemen nae vermogen in goede order gestelt heeft, ende de predicatie is met vreden ten eynde gebracht, ende het volck by tyts laeten gaen om minder opsicht te maken. Daer was een evensoo groote menichte van mannen ende vrouwen dat sy niet en conden getelt worden.

De saecke aldus staende hebben de Burghemeesters in alle bequaeme plaetsen goede wacht ghestelt, de drie schutterien deden sy vergaderen elck op zyne doelen, den welcken sy demonstreerden met veele woorden, de groote comotie die sich vertoonde, waer toe (seyden sy) de nieuwe predicatien oorsaecke gaven, alsoo datter niet anders te verwachten en was, als dat het ghemeyne volck die niet te verliesen en hadden eens eenen oloop souden doen om den welgestelde Borgers van het haer te berooven: vragende offet niet noodich soude wesen²²⁶ dat men de predicatien buyten de Stadt soude verhinderen. Maer daer is eendrachtelyck van de schutterien niet anders gheresolveert, dan datmen de predicatien soude tolereren verdulden, presenterende haerselven om met lyf ende goet de Stadt voor alle overlast met meersticheyt te bewaren.

Op den 4. August. is wederom een predicatie geleyt ter selver plaetse en de uyren als voren. De Schout pieter pieterss het vernemende heeft hem opgemaekt met alle de Stadts dienaers, ende met den Stadt zuyterwacht (die ontrent 100. in ghetalle waren) om de predicatie te verstooren. maer alsoo hy van buyten om by de Haerlemmer poorte was ghecoomen, is hem teghemoete ghecoomen het rodt schutteren, die de daghewachte in de poorte hadden, die welcke hebbende van hem verstaen wat dat hy in 't sy hadde, hebben hem met dreygen doen wederomme te rughe gaen hem vertoonende wat by de Schutterien was besloten,: de besonderste van dese waren Egbert pietersz, alias Capitein vinck, ende Jeff Cornelisz. Alsoo is de predicatie noch dese reyse met vrede gheeyndight.

²²⁶ In kantlijn: resolutie van de Schutterye binnen Amsterdam. Dat men de predicanten soude toe laeten.

Op den 5^{en} Augusti hebben Borgemrs wederomme, met den ouden Raedt coomunicatie ghehouden hoemen de predicatien soude verhinderen, voorlesende eenighe missive beroerende dese saecke van den hove van Hollandt ghesonden aen den Stadt Amsterdam. Ende is by den Raedt ghere- solveert, ten eersten, dat voortaan de cleyne poorten gesloten souden blyven, ende dat in elcke groote poorte benefens de schutterie, twee vande Raedt souden gestelt worden, op dat niemant in ofte uut der Stadt en soude gaen dan tot discretie der selver, om alsoo den uitganck ter predicatien te beschutten. Ten 2.^{en} dat de Burgemrs een seker concept souden maecken om met de 36. Raeden ende met de Capiteynen vande schutterien te coomuniceren. Hier op hebben Burgemrs eenige artyckels ghemaect streckende tot dien eynde, dat elck souden wachten, hem inde **[12]** predicatien te vinden laeten etc: ende hebben de selver de 6. Augusti met de voorschreven gecoomuniceert: maer daer is geresolveert, dat men se niet en soude publiceren, maer verwachten wat van Bruyssel soude coomen, ende men soude ondertusschen, de poorten op voorschreve maniere wel bewaren, ende de schutters vermanen, dat sy sich niet en souden begeven om tot de predicatien te loopen.

Drie ofte vier dagen daer nae is wederomme predicatie geordineert op de voorschreve selfde plaetse. De Schout het hoorende was de meesten tyt vande nacht te besich om hen met zyn volck gereedt te maecken, om met geweld van wapenen, de predicatien te verstooren. Daerom de principaelste Burgers daervan geadverteert zynde, zyn met corte wapenen ter predicatie gegaen, door den predicant voor allen die behoorden protesterende, dat sy de wapenen niet en droeghen tot yemands schade, noch om de predicatien van Godes woort door geweld van wapenen in te dringen, maer uut noot om haer ende hare vrouwen voor sulcken aenval te beschermen, maer de predicatie is met vrede gheeyndicht, ende daer en is geen ongemack vernomen. In het uitgaen nae de predicatien, waren wel benefens de schutterien ooc twee van den Raedt om het uitgaen te verhinderen, maer alle haren doen is ydel geweest want het volck even veel met groote loopen ter Stadt uut dronghen.

De Magistraet van Amsterdam zynde nu door de voorgaende resolutien wat getoont, dat sy allen niet en conden utruchten, wat sy wel ghewilt hadden, hebben evenwel haer selve daarmede altyts seer ghequelt, om den uitganc tot de predicatien te beletten. Alsoo dat op den 16. Augusti de Burgemrs met de sesendertich Raeden, sekere artyckels gecorrigeert hebben, wesende een ordinantie hoe ende op wat plaetse de schutterien, die officianten der Stadt, de 36. Raeden, de Schout met zyne dienaeren, ende de Stadts wachte, met ooc de reste van de borgerie in tydt van noot vergaderen soudon: T principaelste datmen de predicatien binnen der Stadt niet tollereren en soudon was begrepen in 't eerste artyckel.²²⁷ De schutterien hier op gehoort zynde, hebben meest alle geantwoordt, dat belanghende het eerste artyckel, sy wilden daer van geen resolutie nemen maer haer schycken nae den tydt: de reste van d'artyckelen (seyden sy) waren meest alle in treyn daerom dattet niet noodich en was eenighe nieuwe publicatie te doen. Als dat noch dit mael de magistraet van haer voornemen gefrustraert zyn.

Op sodanighe maniere dan isset geschiet dat door Godes ghenade het Evangelium in veele plaetsen goede voortganck ghenomen heeft: soo dat van veele Steden versouck is gecomen, dat men ooc voor hare Steden soudon coomen predicken. Daerom dat door ghemeyn accoort, Petrus Gabriel [13] met vier personen vergheselschapt nae Delft ghesonden is, die d'eerste predicatie²²⁸ aen den hooren-brugghe tusschen Delft ende den Haeghe gedaen heeft inde welcke, uut Delft den Haghe ende alle omliggende Dorpen eenen seer grooten toeloop van Volck geweest is. Daerom dat men ooc door het ernstelyck versouck van die van Delft, corte daer nae, deerste predicatie inden Haghe heeft ghedaen, daer quamen wel twintich wagens waer op saten de schutters van Delft in haer vol harnas ende wapenen, deden haer voeren recht voor de wooninghen van Mr Cornelis Buys president vande Provincialen Raedt van Hollandt: hebben de wagens in't ronde gheset daer op de voorschreve schutterie bleven sitten, int midden heeft de predicant ghestaen ende ront omme hem het Volck in groote menichte, die een heerlycke predicatie met vrede dede. De

²²⁷ In kantlijn: N.B.

²²⁸ In kantlijn: d eerste predicatie tuschen Delft ende den Hage

voornoemde president heeft dickwils door zyn glazen sulcx aengesien, god weet met wat ghemoet, die de predicanten niet langhe te vooren seer ghedreyght hadde. Sommighe die van Utrecht ghecoomen waren hebben den predicant met²²⁹ haer genomen, ende eerst doen predicken te Oostbrouck anderhalve uyre gaens van de Stadt. Daer nae ooc buyten de Stadt recht voor't Casteel, alwaren uut der Stadt een seer grooten hoop Volcx, so edele, Canunicken, ende Burgers Mannen ende Vrouwen vergadert zyn. Uut het Casteel is een schote gedaen ende een meysken geschoten. Nae de predicatie is de predicant door't versouck van veele binnen de Stadt ghecoomen, ende is ghelogeert by eenen Dyrick Caeter ten huysen van myn Vrouwe van Diemen een Edele vrouwe van ontrent 80. jaren. Dese oprechte Edele Vrouwe is daerna doen Duc d'Alva tyranniseerde om dese saecke tot Utrecht ghevangen, ende nae langdurighe ghevanghenisse, om dat sy vrymoedelyck bekende, dat de predicant by haer ende niet by Dyrick Cater gelogeert was geweest, is op eenen stoel ghebonden openbaeren op een schavot het hoofd afgheslagen. Tot Leyden, ende andere plaetsen heeft men ooc voor de Steden ghepredicht: Maer voor Dordrecht ende der Gouda heeft men gheene toehoorders coomen kryghen, ja door haer quaet spreken ende dreygen is de predicant met zyn geselschap gedwoongen wederomme tot Amsterdam te keeren.

Voor Amstelredam is op den 21. Augusti geordinneert op de Lastagie²³⁰ te predicken. De Burgemrs sulcx vernemende, dewyle dat het onder de jurisdictie van de Stadt was, hebben de 36. Raden doen vergaderen ende dit te kenne gegeven, ooc voorgelesen seker missive die sy op gisteren van De ConingIn Majesth van dato den lesten julij ontfangen hadden. Zynden daer en is anders niet geresolveert, dan datmen met de predicatien soude patientie hebben, maer datmen de Predicant soude laeten aenseggen, dat hy hem niet soude vervorderen binnen de Stadt te predicken, ende dat men tegen hem soude protesteren dat soo verre sulcx geschiede, dat sy den brief vande ConingIn Majesth ontfangen aen hem soudent te werck **[14]** leggen: Tot sulcx hebben sy haren secretarium Mr

²²⁹ In kantlijn: buyten Utrecht.

²³⁰ In kantlijn: predicatie op de lastagie buijten Amsterdam.

Petrum Vlotinum buyten de Stadt gesonden, by den predicant coomende, heeft zyn coomissie van wegen Burgemrs verclaert ende voorgelesen sekere geschreve acten van protest als vooren. Waer op de Predicant Jan Arentz geantwoordt heeft dat hy bereydt was om de Heeren Burgemrn in alles wat mogelijk was te gehoorsaemen, maer dat Godes ghebodt altyts moeste voor gaen, nodigende desen Vlotinum tot de predicatie op dat hy zyne Heeren van alles een goet raport soude coonen doen: Maer Vlotinus is weder na de Stadt gekeert, ende de predicant na de Lastagie, ende heeft wel vier uyren lanck een treffel.²³¹ predicatie gedaen, van de leringhe des Doopsels tegen alle secten, met verwonderinghe van veele, ende insonderen van sommighe papen, die uut nieusgyricheit hem waren coomen hooren.

De predicatie noch duyrende is van de Burgemrs in S. Anthonis poorte ghesonden Lucas Meynertsz Raedt der Stede, ende Willem Martsz Calf substituyt van den Schout, verselschapt met veele van des Stadts wachten, om (soo sy seyden) te verhoeden alle insolentie in't innecoomen des Volcx. De predicatie zynde gedaen heeftmen den Predicant tot de schuyte willen brenghen om na Saeredam te varen. Maer een groote hoop toehoorders hebben hem met ghenomen in't ghedrangh van het Volck, hem voerende ende dringende tot voor de poorte, ende al coutende met Lucas Meynertz die het in coomen niet en wilde consenteren, hebben nochtans inghedrongen ende hem inde Stadt gebracht, ende is gelogeert geweest tot eenen Philips du Gerdyn by de oude Kercke. Dit namen de Burgemrs seer qualyck, leggende de schult op Willem Maertz Calf de substituyt al of hy dit alsoo soude hebben bestelt, die ooc nae de tyt om dese saecke gevangen is geworden, ende met valsche getuygenisse van de Burgemrs om dese saecke beswaert.

Voortan wierdt somtyts ghepredicht op die Lastagie, ende ooc aldaer in een spycker²³², daer altyts een groote vergaderinghe was.

Dewijle nu den oogst des Heeren groot was ende de aerbeyders weynigh, heeft²³³ de Gemeente van Amsterdam versocht aen die van

²³¹ Het woord *treffelyck* woord veelvuldig afgekort tot *treffel*.

²³² Een *spycker* is een pakhuis.

²³³ In kantlijn: Die van Embden versocht synde, senden predicanten in Hollandt.

Embden om eenighe Predicanten te hebben, om hier ende daer te mogen senden. Die van Embden hebben het ernstel. versouck naegecoomen ende altemets ghesonden dese navolgende. Eerst eenen Hermes Backereel, pastor tot Jemminghen die een seer treffeln man was, die daer nae anno 1568. (doe de Grave Lodowic in Reyderlant van duc d'alva geslagen wierdt) van eenen spagniaert in zyns Dochters schoot door steken is geworden. Voorts zyn ooc gecoomen Jueriaen Jepesp. Jan David, Copinus p. Jellius pastor tot Hintse. Joannes Bilderbeckius pastor tot Suyderhuysen. Appius etc: Reynerus pastor tot Manslacht. De Edele Vrouwe van Kniphuysen heeft ooc haren predicker gesonden Balduinus genoemd. Van Bremen is ooc ghecoomen eenen Cornelis Backer pastor tot Bremen eenen Hollander van geboorte, dese quam van hem selven uut liefde **[15]** tot zyn Vaderlandt. Alle dese ende meer andere zyn ghesonden hier ende daer, alsoo dat veele Steden met predicanten versien werden, want elcke Ghemeynte aerbeydede om een eygen Predicant te hebben, waer door men gesien heeft, dat door Godes ghenade het woort Gods eene tyt lanck vryelyck is ghepredickt gheweest.

Ontrent desen tyt heeft men verstaen hoe de predicatien in Vlaenderen²³⁴ ende in Brabandt grooten voortganck hadden, ja hoe dat door t'landt van Vlaenderen soo in Steden als in Dorpen, de Beelden vast inde Kercken in stucken geslagen wierden, doch van eenen hoop rapailgie ende licht Volck, die dit spel meest uitvoerden. Ende tot versekeringhe van dit, heeftmen op den 25.^{en} Augusti onder de Cooplieden van Amsterdam sommighen gesien, die diversche stucken soo van Outaeren marber ende allabastis Beelden vertoonden, seggende dat den 21. dito tot Antwerpen de Beelden in de Kerck in stucken ghesmeten waren van eenen hoop Rapailie ende licht volck, ende dattet stucken daervan waren. Dese tydinghe den Burgemrs zynde aengebracht zyn daer van seer beroert geworden, alsoo dat sy stracx allen Pastors, Outaerpapen,²³⁵ Monnicken ende Baginnen lieten aenseggen, dat elck zyne juweelen ende al wat zij lief hadde, uut de Kercke souden draghen, ende 't selve alsoo sy best conden verbergen. Door sulcx heeftmen de papen by der straten sien

²³⁴ In kantlijn: Eerst Beeltstorminghe in Vlaenderen.

²³⁵ In kantlijn: oorsprock van de Beeltstorminghe tot Amsterdam.

loopen, dragende uut de Kercke alle haer sylverwerck, kelcken, syborien, pullen ende misgwaet. Dit geschiede principalyc ontrent elf uyren voor noene, als de ambachtslyden gewoon zyn van haren aerbeydt ter maelydt te gaen; sulcx dat elck zynen gildes juweelen, van synen Outaer-paep met vlyt sach verslepen ende verdragen, Timmerlueden, metselaers, Cleermakers in sooma elck sach op het zyne, eenighe hebben de paepen het gewaet uut der handen genomen, ende wederom inde Kercke ghebracht: Andere begaven sich terstont in Oude ende nieuwe Kercke, also datter een groote menichte van alle natien van Volck versamelde, maer meest vande oostersche natie, die seer veel op die tydt inde Stadt waeren, doch dese hebben doen noch niet gheattenteert, Tot ontrent twee uyren hebben de priesters de Vespers (soo sy se noemen) beginnen te singen, ende dewyle men op dese tydt plach de kinderen te doopen, zynde vast veele kinderen ten doope ghebracht. Die capellanen hebben beginnen te doopen, ende den Exorcismus te doen, dat is den Duyvel uut de kinderen te bannen, ende den H. Geest weder daer in. Het Volck dit siende ende hoorende is toegelopen ende hebben tegen den Paep beginnen te roepen dat hy soude ophouden van een sodanighe besweringhe ende de kinderen doopen inden name des Heeren soo d' Apostels hadden ghedaen, met noch meer ander Woorden, alsoo dat veele vrouwen met hare kinderen ongedoopt weder na huys gingen: ja tis geschiedt datter

kinderen induyts gesegent ende gedoopt zyn geworden. Dit gheruchte door de Stadt gaende zynder veele Burgers inde Kercke gecoomen, om **[16]** te sien watter te doene was. In de Nieuwe Kercke was ooc veel Volcx, maer de Papeen hebben daer geene vespers begonnen, ende veele goede Borgers hebben met goede woorden het Volck uut ghecregen ende de Kerck is vast ghesloten. Maer in de Oude Kercke zyn de Vespers ten eynde ghebracht, nietegenstaende datter groote murmuratie tusschen het Volck was. Ontrent tusschen 3. ende 4. uyren is ghecoomen in't noortoost vande Kercke eenen Jasper en Corendragher, dicht by het Sacramentshuys, ende daer gevonden Weyn Cornelisd. huysvrouwe²³⁶ van Symon Copssen,

²³⁶ In kantlijn: begin der Beeltstorminghe tot Amsterdam.

Burgemr, seggende tot haer, siet daer hant in dat glase bordeken dat gruwelyck ende godslasterlyck gedicht, ende nemende tselve inde hant heeft het haer voorghelesen, luydende het begin aldus:

*Hier leyt besloten in dit slot, denoterende het Sacramentshuysken
Jesus Christus warachtich mensch ende Godt.
Alsoo hy van Maria is gheboren
Die dit niet en gelooft, die is verloren.*

Mit noch ontrent 20 ofte 25. regels seer Godslasterlyck luydende. Die nu geheel uut hebbende gelesen, heeft hy't voor syne voete in stucken gesmeten, makende door t glas datter aen was en seer groot gheluyt door de gantsche Kercke. Met dit gheluyt hebben sommighe jongens met steentjens op de autaren ende na de Beelden beginnen te werpen, ende alsoo heeft deen d'ander verweckt, dat sy aen de beelden van boven neder te worpen gecoomen zyn. Somighe Borgers van de Religie, die in de Kercke waren siende watter coomen woude, zyn eer de Beelden noch aengeraeckt werden uut de Kercke ghegaen, op dat men haer het Beeltstormen niet op leggen en soude. In het zuytyde van de Kercke was op eenen Outaer een seker Marien Beelt in een glaes kaste, dat eenen h. Symon van Haerlem ter dien tydt Capelaen van d'oude Kercke tot Amsterdam (als een fuycke om gelt te vanghen vier jaren te vooren hadde gestelt, want hy hadde met dit Beelt een gilde opgericht dat het maeghdengilde genoemt was, ende hadde seer veele vande principaelste van Amsterdam die daeroo by hem te biechte quamen) ende quamen offeren aen zynen Outaer voor het Beeldeken: hadde ooc van allerleye costelycke juweelen ende misgewaet, waer mede het Beelt ende den Outaer verciert worde, by een gebracht, In Sooma dese heer symon die conde seer wel in zyn fuycken vanghen, alsoo dat veel volcx seer verwondert was, van zyn onbeschaemtheyt ende van de dwasheyte zyner maegden. Daer was ooc een sprecwoort van hem also,

heer Symon slecht, heeft een Afgod opgerecht

Daermede hy meent te conquereren

Dat zyn Raeuwert Pastoor inden Haghe sal verifeeren.

Sy meynden den Pastor, die om valschen ghetuygenisse tegen willem Dyricksz. in haghe gevanghen was. Nu op deze tyt van de Beelt storminghe, quam een vrouwe inde Kercke genamt Weyn Adriaen Ockersd. huysvrouwe van eenen Juriaen ter meulen, dese dit beelt siende daer soo veel geclaps van was **[17]** is met een yver ontstecken, werpende met haer tueffel int Outaer na het Beeldeken. Maer daer na als Duc D'alva zyn Tyrannie ghebruyckte, hebben de Magistraten van Amsterdam dese hare burgersse, alleen om dese oorsaecke, opentlyck in een wijnpype met water verdroncken, haren man verdreven ende ghebannen, hare Dienstmaeght die alleenlyck benefens haer vrouwe, inde Kercke gestaen hadde doe sy de tueffel smeeet,²³⁷ hebben sy ooc desgelycx in een wijnpype met water het leven ghenomen. Alsoo nu dan de Burgemrs vernomen hadden datter een sodanigh ghespuys van Volck inde Kercke vergadert was, zyn by een vergadert ende de Schepenen laeten haelen met drie Burgers die doe op de marckt wandelden, namel, Egbert Roelofsz, Adriaen Pau p, Arent Bouwer, versouckende van dese 3. psonen eenigen middel te hooren hoemen de Ghemeente soude connen stillen; dese namen haer beraedt tot s'anderdaeghs dewyle sy hier in swaricheyt maecken, maer Burgemrs bevalen sy souden wat corrigieren tegen s'ander daeghs. Middeler tyt is op de marckt ende voor Burgemrs een gheruchte gecoomen, datmen inde oude Kercke de Outaren ende de Beelden in stucken smeeet. De Burgemrs hier over verbaest zynde, hebben in aller haest de drie schutterien op de marckt doen coomen. Daerentusschen is de Schout Pieter Pietersz met 40. gewapende mannen nae²³⁸ de Oude Kercke ghegaen, daer gecomen sijnde, heeft hy met hellebaerden ende andere geweer in't Volck beginnen te slaen, ooc een schote met een roer geschoten, waer door veele Kinderen ende jonck volck ter deuren uut ghedronghen zyn, alsoo datter een meijnsken inde suyder deure doot gedronghen worde. De andere die inde Kercke waeren

²³⁷ In kantlijn: groote wreetheyt van de Magistraet van Amsterdam.

²³⁸ In Kantlijn: De Schout wil het Beeltstormen verhinderen

hebben sich ter weere gestelt,²³⁹ ende den Schout met den zynen uut der Kercke ghejaeght, waardoor sy des te vyeriger inde Beelden brekinghe geworden zyn, tot datter 3. rotten van de schutterien van Burgemeesters ghesonden inde kercke gecoomen zyn, die met bidden ende smeecken, het Volck uut de Kercke creghen, want door het vriendelyck spreken van de schutterien syn se alle vertroocken, ende de Kercke worde gesloten.

Adriaen Paeu hadde door belastinghe van Burgemrs eenighe artykelen²⁴⁰ gheconcipteert, die hy sanderdaeghs overleverde, maer waeren met die van de Burgemrs selve gemaect waren, meest over een coomende nochtans hebben sy zyne die hy met eygander handt geschreven hadde ontfangen ende bewaert, met de welcke sy anno 1568 den selve voor de bloetRaedt hebben beschuldicht, dat hy ten versoucke vande rasende ghemeente dese artyckels overgelevert hadden: waerom dat hy ooc het landt moeste ruymen, ofte het soude hem het leven ghecost hebben. Dese selve artyckels (zynde vande Burgemeesters selve geconcipteert) zyn met bewilliginghe van de drie schutterien in forme van Rueren met de trompette in diverse quartieren vande Stadt gecondicht op den xxvi Augusti ad xwclxwi , van welcke dese de sooma is **[18]** Het Eerste²⁴¹, dat de Beelden uut de Kercke genomen souden worden. 2. Dat de Kercken gesloten souden blyven voor eenen tyt. 3. Datmen voor dien tydt tollereren soude dat de predicatien buyten der stede geschieden souden. 4. Dat de Burgers by sieckte, tot haer souden mogen laeten coomen eenen Priester ofte een predicant, na dat elck gesindt was. 5. Dat de Pastoors stille sonder geluydt van schellen, als sy het Sacrament tot den siecken droegen, souden gaen. 6. Niemandt in geene Cloosters inne te breken op lyfsstraffe. 7. Niemandt malcanderen om saecke van Religie te mogen qualyc toespreken ofte verbitteren met woorden ofte wercken. Ende noch eenige andere vande ordeninge die een opgel. soude houden om in tyt van noot in wapenen te staen. Ontrent desen tydt gebeurdet in den haghe, dat Mr Cornelis Suyd President²⁴² vande provincialen Raede

²³⁹ In kantlijn: De Schout wort uut de Kercke gejaeght.

²⁴⁰ In kantlijn: Articelen op versouck van Burgemeestere geconcipteert op Adriaen Pauw.

²⁴¹ In kantlijn: Artyckels by de Burgemrs gemaect. Worden gevonden int erste deel van de Historien van Borre aent tweede boeck pag. 71 Xso.

²⁴² In kantlijn: Beeltstorminghe inden Haghe.

van Hollandt, door dien dat hy hadde gehoort dat Dyrick Joossen Tresorier van Haghe coomissie hadde om de beelden te breken, den selven voor de Burgemrs ende Raedt aldaer dede coomen, vragende of by sodanighe coomissie hadde, hebbende ja geseyt, heeft gevraeght waer de coomissie was, de Tresorier slaende op zyn burst, seyde, daer leytse, meymerde hy droegen de coomissie in zyn herte ende cooscienne, maer d'andere verstonden dat hyse in pamper geschreven in zynen boezem droegh. Opwelck woorden den Raedt een weynich delibrerende hebben den Tresorier ghebeden, dat hy dan sooder coomotie zyn werck soude doen, men soude hen ordineren 12. mannen die hy tot zyne hulpe soude nemen, men soudese elck 7. stuyvers voor haren aerbey ten loon geven. Alsoo is hy met de 12. mannen in de Kercke ghegaen, ende terstont zyn alle de deurwaerders vanden hove met hare wapenen voor de Kercke deure gecoomen, daer, na ooc de schutterie die de Kercke bewaert hebben tot dat de Beelden ghebroken waren ende de president selve heeft de 12. mannen de 7. stuyvers voor hare aerbey te loon gegeven. Dit door t'geheele Landt loopende, is oorsaecke geweest, dat op veele plaetsen de Beelden van boveneder zyn geworpen. Waer uut merckels te sien is, hoe dat God de heere zyne vianden door een ruyschende blat van verstoren op dat zyn eeuwige raedt voortganck moge hebben. Int midden Augusti heeft de Gemeente van Amsterdam eenen Nicolaus Schenium tot het Predickampt versocht. Dese was noch Pastor ende Priester in een dorp in noort hollandt genaemt Ste Marten, maer hadde volcomen kennisse vande waerheyt der Evangeliums, hadde een huysvrouwe ende ses kinderen. was een seer geleerdt man ende inde Vaders wel belesen. is dan na dat hy hem eenen tydt beraden hadde met wyf ende kinderen tot Amsterdam gecoomen ende het predickampt aengenomen ende met grooten lof ende sichtighe bedient, alsoo dat de Gemeente van Amsterdam voorsien wierdt met drie treffelycke mannen. Op deze tyt is ooc de eerste Verkiesinghe der Diakomen ende Diacomessen geschiet om de aelmoessen te vergaderen ende uut te deelen. Men sach een grooten yver by de Gemeente, want veele luyden vercochten den overvloed van hare cleederen ende juwelen, ende gaven t gelt den Diacomen, ja soomighe

[19] brochten selve hare juweelen tot de Diackomen, diese vercochten tot behouve van de armen.

Op den 2. Septembris is binnen Amsterdam gepubliceert een strenghe placacet van dato den 25. Augusti 1566. binnen Bruysell, verbiedende wel scherpelyck het beelden stormen, metten ancleven van dien, op pene vande galghen ende confiscatie van alle goederen etc: Was onderteckent by den Coningh in zynen rade.

Dewyle nu de Stadt van Amsterdam door de voorgaende artyckels, in eene tamelycke goede vrede stondt, alsoo dat ooc elck zyne dooden begroef met alsulcke ceremonien als hem geliefde. Soo isset nochtans gebeurt dat eenen Symon Muts gestorven zynde begraven soude worden inde nieuwe Kercke. De Burgemrs sulcx verstaende hebben gesonden ontrent 40. wachters na de voorschreven Kercke ende belastet dat sy niemandt inde Kercke en souden laten coomen, maer souden voor de Kercken deure het lyck halen ende het selve begraven, laetende de vrienden ende het volck buyten staen. Comende nu met den doode de wachters hebben haer bevel willen te werke stellen, waerome twee manne stracx na de Burgemrs zyn gegaen versouckende men soude slechts de Vrienden met het lyck laeten ingaen, maer werde afgeslagen. Daer en tusschen versamelde een groote hoop Volcx voor de zuyderdeure, daer het lyck stondt, ende alsoo de vrienden den wachters seyden sy souden dan het lyck halen, werden de buytenste deure gheopent, doen drongh het volck met hoopen met de dooden binnen, ende dat in sulcke macht dat nietegenstaende de wachters met het geweer tegen stonden, sy nochtans het volck niet en conden uut keren. Een de wachters heeft zyn roer gevelt ende een door de arme gesthoten, warome t'ghemeene Volck tot de wachters inne gevallen zyn, ende hebben se uut de Kercke gejaeght, de dode worde begraven ende de vrienden gingen na huys. De principaelste vanden borgerie die inde Kercke waren vresende voor een beeltstorminghe, hebben het rapallie van 't Volck met schoone woorden uut de Kercke gecreghen, ende de Kercke doen sluyten.

Ontrent drie weken te voren hadden de Burgemrs 50. mannen met allerleye²⁴³ geweer versien, ende int minnebroeders clooster gestelt, om dat van alle overlaste te bewaren. Dese hadden dyckwils met schieten ende op andere maniere veel geluyts gedaen, alsoo datter veel quaet vermoet by de Burgers ende het gemeyne volck was, ende daer worde verscheyden van gesproken. Doe nu dit ghemeyn volck als geseyt is uut de nieuwe Kercke was gecreghen, heeft dien den andere verweckt, ende zyn met groote hoopen geloopen tot voor het clooster, roepende, datter binnen wat te doene was, ja daer is in corten tydt uut alle straten ende steegen een seer grooten hoop versammelt, meest de rapallie, **[20]** ende licht volck, doch en attenteerden niets, alleen met roepen ende crysen. De Burgemeesters dit vernemende ende siende eenige principaelste Burgers waren meest alle van de Religie op de marckt wandelen, hebben die ontboden ende gebeden, dat sy tot dat Volck souden gaen om die te stillen met belofenisse dat sy tegen den avont de monincken daer uut souden doen gaen, ende ooc door den wacht mr Pieter Caens de wachters die int Clooster waren doen aenseggen dat sy tegen het Volck geen weer en souden doen, maer over de muyren haer sien te salveren. Dese goede Burgers gingen ende begaven haer onder het dolle Volck, haer biddend met blooten hoofde, dat sy souden willen vertrecken, belovende dat men dien avont de monincken souden doen vertrecken. maer hoe sy meer baden ende smeeckten hoe min gehoord dat sy cregen, alsoo datter eenen metselaer met eenen timmermansbyl gecoomen is, die de deure van het clooster willen in stucken slaen, twelcke een Burger van de Religie Laureyns Jacobsz gewont willende beschutten is bynaest (haddet een ander niet geschut) met een opsteker doorsteken geworden, Daerom dat hy met andere na huys is ghegaen, ende een van haer is tot de Burgemeesters gegaen ende den handel vertelt. Die terstont een Burgemeester ende twee vande 36. Raeden uutgesonden hebben meynende het rasende Volck te stillen, maer hadden t clooster (eer sy noch quamen) already opgebroken, al waer sulck eenen grooten hoop volcx ende rapaillie stondt dat de Burgemeester op het Stadhuys weder

²⁴³ In kantlijn: Minnebroers clooster

coomende daer de 36 Raden ende de 6. capiteynen vande schutterien vergadert waren, met verbaestheyt tot haer seyde myn buren, daer is sulck een Volck vergadert, ick geloove niet anders of dit Volck is uut de Hemel gecoomen.

In't Clooster zyn terstont gegaen eenighe treffelycke Burgers, om te verhoeden dat den monicken geen leedt en geschiede, diese ook onbeschadicht uutgheleydet hebben ende laeten gaen daer sy wouden. Het dolle volck zyn geloopt inde Kercke, ende hebben met sulcken aerbeyt vlyticheyt ende snelheyt alle de Beelden ende outaers gebroken, dattet onmogelyck scheen te wesen. Van daer zyn zy door het Clooster geloopt ende inde moninckencellen, ende gescheurt ende gebroken wat sy vonden. Maer twee burgers namel. Egbert Roelofsz ende Pieter Kies die salverden de boecken van de Liberie, die seer schoon was, maer dese weldaet is dese goede mannen daer nae ten quaetsten geloont. Want Egbert Roelofsz na dat hy vergeweken was is om die oorsaecke gebannen. Maer Pieter Jansz Kies is daer nae van Schout Pieter Pietersz gevanghen ende beschuldicht dat hy ooc het Clooster hadde helpen berooven ende de boecken daer uut gedragh, ende nietteghenstaende alle bewysinghen ende certificaten in contrazie, soude hy hebben moeten sterven. Ten ware dat hy met practyc om een groote somme gelt die ooc ten vollen is betaalt uut de gevanghenisse (met de Scipier namel. het ontloopende) hadde geraeckt. Alsoo isser ooc gegaen den wacht mr Pieter Caers, vande welcken te voore is geseyt, dat hy door bevel der Burgemeesters de wacht die int Clooster was haer geweer hadde doen verlaten ende wiert blyden. Om dese oorsaecke zynde door den Schout Pieter Pietersz geaprehendeert ten tyden van Duc D'Alva, ende om dat ooc de **[21]** Burgemeesters vreesden dat sy over dese coomissie souden beschuldicht worden hebben daerom veel ten eynde gebracht, dat dese goede man zynde een man van 70. jaren, op de spaensche galeynen voor 50 jaer is ghebannen geworden, ja (soo ic van geloofweerdighe personen onderricht ben) hadden den Gardiaen vande Galleyen gecocht dat hy in Zee desen ouden man overboort souden smyten, maer is nochtans in spaigne aen landt

geariveert. Dit is het loon dat dese goede man voor zynen dienst vercregen heeft.

Des andere daegs is het dolle Volck dat het minnebroers Clooster alsoo besocht hadde, ooc met hoopen geloopt nae het Carthuser Clooster buyten de Stadt, ende hebben daer sommighe²⁴⁴ glazen in het pandt ende sommighe Beelden in de Kercke, ende eenighe boucken gebroken, Veele van hen ooc de geheele nacht daer ghebleven etende ende drinkende dat sy daer vonden. Des ander daegs zyn sy alle door de schutterie met goede woorden uut ghecreghen. de Schout comende met eenighe van de wachters heeft er vier gevangen ende aen malcanderen ghebonden, die willende inde stadt brengen. Maer het gemeene Volck sulcx siende, zyn met veele roepen ende dreygen geloopt elck om zyn geweer, willende soo sy seyden den schout met alle zyn hulpers doot smyten, ende de gevangens verlossen, 'twelcke ooc soude geschiet hebben, hadden de Burgemrs met aller haest niet gesonden Willem Martsz den onderschout om de gevangens te verlossen. waer door alle dat volck die alrede in groote hoopen vergadert waren gestilt is ende sonder yets te attenteren na huys zyn gegaen. Dit werck heeft ooc desen Willem Martze qualyc becoomen, die (nieteghenstaende dat hy van dese coomissie der Burgemren eer hy se woude uitvoeren schriftel. acte hadde geheyscht ende vercregen) daer nae nochtans gevangen ende jammerlijck getracteert zynde, ooc het leven soude hebben moeten laeten hadde hy dese acte niet coomen vertoonen.

De Magistraet van Amsterdam hebbende by haer gecregen twee²⁴⁵ commissiarissen, uut den hove van Hollandt, die haer souden assisteren in dese troublen, hebben nae dat sy veele dagen met de 36. Raden geheele daghen vergadert waren geweest, eyndelyck eenighe artyckels geconcipteert die daer souden strecken tot ruste van beyde die van Relie ende de Catholyckh. soo sy haer noemen.) dewelcke artyckels sy sonder weten van die vande Religie, uut haer eygen vrijen wille, doch meest uut vreesse van het peryckel daer sy meynden in te wesen, t samen gestelt hebben: hoewel nochtans, sy in geene peryckels en waren, want al isser

²⁴⁴ In kantlijn: Beeltstormen int Carthuser Clooster

²⁴⁵ In kantlijn: Artyckelen tot ruste by de Magistraet geconcipteert en geaccordeert.

van het rapaillie ende licht Volck in de Stadt wel yets soo tegens de beelden inde Kercke, als in dese twee voornoemde Cloosters gedaen also gehoort is, soo hebben sy nochtans noyt tegen de Magistraet het geattenteert, ende al hadden sy het gedaen, soo souden de Burgers eendrachtel. den magistraet tegen sodanighen met lyf ende **[22]** goet voorgestaen ende beschermt hebben. Ende het en is geen wonder dat sy tegens dese twee Cloosters soo hebben gedaen, want alle dagen sachmen dat de magistraten ende de fameuste ende pitterste papisten in dese twee Cloosters alle dagen verkeerden, goede csier maeckten, all haere raedt slaghen hielden, ja dat erger is, men wiste dat menichmael, indese Cloosters, maer meest int minnebroers, over veele vrome Burgers ende Burgerssen moordadighe bloet raedt gehouden was ende wierdt, waerom dat sy vast by alle man in grooten haet waren. Ende dit sal het alle confirmeren dat alsoo in den Stadt 18. Cloosters waren noyt jegen eenige yet is geatenteert dan tegen dese twee, ende selfs den monincken noyt geen leet is geschiet.

Dese artyckelen dan zynde alsoo van den Magistraet t samen gestelt, hebben sy door eenen Doctor Marten Coster, aen die vande Religie doen versoucken, dat sy met den Heeren Magist.²⁴⁶ Een accoort souden willen contractheren, na luydt der artyckels. Maer die vande Religie, vonden haer hier in beswaert, mits sy sonden, dat sy tegen den H: magistraten geene partie en waren, ende en behoefden derhalven geen sodanich contract te maken. Insonderheyt dewyle de magistraeten begeerden, dat dese Artyckels van de principaelste van de Religie souden onderteeckent worden. Nochtans dese Doctor zynde een man seer eloquent, verclaerde menich mael ende op verscheyde maniere, dat alles streckende was tot ruste van de gantsche Stadt in dese groote troublen. In somma, dese heeft soo veel gedaen, dat die vande Religie door zyn wel meynen, in desen accoort geconsenteert hebben. Alsoo dat de H: Burgemrs, schepenen ende 36. Raden mitsgaders de nieuwe vercozen 6. Capiteynen van de 3. Schutterien 1 alsoo ooc de 2. H: Commissarissen uut den Hove, t samen inde Schepen Camer versamelt zyn: By de welcke gecompareert zyn de beyde

²⁴⁶ *Magistraet* of *magistraten* worden veelvuldig afgekort tot *magist.* of een vergelijkbare vorm.

predicanten Jan Arentz ende Petrus Gabriel, met noch 16. mannen vande Religie. T accoort is gelesen, ende werden twee gelyck luydende gemaect. Die predicanten hebben aen handt vande president de Burgemeester Cornelis Jacopsz Brouwer, belooft, dat sy het Volck tot onderhoudinghen van dese artyckels soudē vermanen, van gelyc deden se ooc den eedt van getrouwicheyt, dewyle sy als nu inde²⁴⁷ Stadt soudē mogen wonen. De selve Burgemr heeft wederom aen zonden belooft, haer te beschutten ende te beschermen. Dit was een wonderlycke veranderinghen die God de Heere soo heeft beschickt, want de 8. Julij verleden hadden sy 600. guldens op haer lyf geset, ende nu uut haer eyge selve neme sy se in haere bescherminghe. Dewyle nu het accoort langh ware te verhalen, soo sullen wy slechts het notabelste met corte woorden aenteeckenen. De voorreden was, dat omme te **[23]** precaveren ende voorte coomen alle beroerten, sedicien ende bloetstortinghe, die apparentel. in de Stadt soudē mogen gebeuren, ende op dat alle vrede ende eendrachticheyt soude moge onderhouden worden. De heere Magistraeten voornoemde, dien van de Religie, by provisie ende tollerantie te tydt dat anders by C. uut. soude worden geordineert, soo veel in hen was, gecomserteert hadden de navolgende poincten ende artyckels. Van welcke hier eenige in corte volgen.

Ten 1. Dat die vande Religie, de kerckelycke oeffeninghen der Geestelycken²⁴⁸ ende Catheln. op lyf straffe niet en sullen mogen storen. 2. Dat sy in geene kercke ofte cloosters ofte gewyde plaetse en soudē haren Godsdienst mogen doen, dan alleen in den Minnebroeders Kercke, ooc geen ander Kerckhof gebruyken, als dat desen Cloosters, als ooc dat sy te predicatien met geen roers ofte pistoletten en soudē mogen gaen, dan alleen met rapieren ofte poignaerts. 3. Dat ooc niemant dien van de Religie in voorsch. plaetse eenige storinghe ofte injurien 't sy met woorden oft werken soude mogen wenden op gelycke penne als boven. 4. Dat de gereformeerde maer op Sonnedagen ende andere h: dagen, mits ooc op woensdaghen en soudē mogen predicken. 5. Dat de predicanten sullen

²⁴⁷ In kantlijn: De predicanten van magistraet in bescherminge aengecomen.

²⁴⁸ In kantlijn: De articulen worden gevon den int eerste deel vande Historien van Borze aent tweede boeck p.73.

moeten geboren wesen in synen Mts. Landen oft immers poorters wesen van eenige goede steden ende dorpen der nederlanden, ende daerenboven in handen van den h: Burgemrs eer sy binnen der Stadt sullen mogen woonen den eedt van getrouwicheyt doen. 6. Dat alle predicanten van beyden de Religie hen sullen wachten van alle scadelycken woorden ende injurien ende sedicieuse propoosten, soo tegens den Magistr., als tegen die vande Religie, ten ware tghene alleen de leeringe ofte oefferinge der Religie ende straffe der ongeschichter manieren van leven soudent aen gaen. 7. Dat niemandt doen den anderen om diversitheyte van Religie, met woorden ofte wercken sal mogen misdoen, maer doen den andere in alle behoort. dinghen helpen ende by te staen op groote straffe. 8. Niemandt sal mogen beletten dat de Gerovens van Kercken, ende de quaetdenkers gevanghen ende na recht gestraft worden. 8. Dat van gene dienaers der Co. Mrt. eynighe diffamatie en moghe gesproken worden sonder bewys, op lyf straffe. 9. Dat de predicanten haeren toehoorders tot onderhoudinghe deser artyckels met alle neersticheyt sullen vermanen. 10. Dat die van de Religie haerer dooden inde parochie Kercke, als ooc inde minnebroers Kercke ende Kerkhof (soo sy willen) sonder ceremonien sullen mogen begraven. 11. Dat die vande Gereformeerde Religie, als ooc de ander schuldich sullen wesen de Stadt te helpen tegen alle overlast, ende beletten alle verstoringen van Kerck Cloosters ende geestel. plaetsen. 12. Dat dese punten onverbrekelyck onderhouden sullen worden by provisie, ende te tyt toe by syne Mt. anders sal worden ordeneert, in welcke advoy mijn voorsch. heeren soo veel in hen es consenteren. Ende so daer yet meeste verandert worden tegen haere consciencien ende religie, hen bequame tydt sal gegunt worden, om sonder beletsel te mogen vertrecken etc: waer inne mijn voorsch. Heeren, soo veel in hen es consenteren. Item dat het Clooster van de Kercke gesepareert soude worden, sonder eenighe monnincken nochtans daer in te woonen. Item dat sy de Kercke op haer costen soudent moeten onderhouden etc: alles besloten den leste dagh Septemb. 1566. **[24]** Stond ondrgesch, sf van der Delff. JWoutersz. Petrus Gabriel dienaer der Gemeyne Chri. ter Amsterdam. ende Jan Arentz

dienaer der Gereformeerde Kercke tot Amsterdam. Heyndrick franze. Cornelis van Teylinge, Marcus Janssz. Schoolmr. Philips du Gerdyn, Vranck de Waele. Mes Pietersz. Cornelis Boen Clement Coorhyet. Heijdrick van marcken Laureyns Jacobsz. Reynier Cant, Jan merlinge. Coui Alaume du Gerdyn. Willen Wallicz Jacop Jansz Coster. Egbert Meymertsz. Cornelis Jansz.

Maer dewyle dat hier Egbert Meynertsz, by occasie dese onderteykeninghe hebbende gedaen, gestelt worden coomen men niet laeten met corte woorden te verhalen, hoe qualyck dat hen met veele anderen, dese onderteeckeninghe becoomen is. Want daer nae doe de andere gevluchtet waren, ende hy desgelycx mede soude vluchten, is hy van twee borgemeesters Joost Buyck ende Symon Cops gebeden te blyven, hem van alle perickelen versekerende ofte ter noodt hem by tyts te waerschouwen. Maer op den 2. martij 1568. is hy gevangen genomen ende na drie maenden gevaghenisse tot de pyn banc gecondemneert., ende alsoo hem nu schult de doot weerdich zynde aen hem gevonden ende worde, waerom dat de pensionaris mr Adriaen Sandelyn hem miserden hem te moeten ontslagen worden heeft hem de Schout nochtans aen de bloet Raedt van Duc D'Alva beswaert dat hy een lutheraen was, ende insonderheyt een belastende met de onderteekeninghe van dit voorsch. accoort, waerome hy ooc gecondemneert is met de sweerde geexecuteert te woorden, op den 9. Octob. Maer alsoo hy op dien tyt seer kranc was in de gevanckenisse, is hy ooc door veele tydens eyndelyck des avonts te vooren inden gevanckenisse in den Heere gerustet. Des selven 9. Octob. heeft de Schout twee vrome burgers, Alpher de Biersteker, ende Pieter Jan de Wit, om voor saecke vande Religie doen executeeren, maer Egbert Meynertsz heeft hy (alsoo doot zynde) op eenen stoel ghebonden ende door den beul zyn hoofd doen afhouden, ende door twee celledroeders hem des nachts op het elendich Kerckhof doen begraven.

Dit²⁴⁹ accoort aldus gemaect zynde, en hebben nochtans die vande Religie in de minnebroederskercke niet gepredicht maer gingen na meesters door eenen Reynier Symonsz. den predicant Jan Arentsz by der

²⁴⁹ In kantlijn: D'eerste openbaere predicatie in de Minnebroers Kerck

handt op den predick-stoel inde voorsch. Kercke hebben doen beyden, ende alsoo is het eerste sermoon openbaerlyck inde Stadt van Amsterdam geschiet.

Die vander Religie hebben doen de Kercke van alle gebroken outaren ende beelden doen suyveren ende alsoo alle dingen in goede order gestelt, hebben ooc doen begoonen ouderlingen en den Gemeente te ordineren, om alsoo met der tyt tot de exercitie der Religie voortgaen, ende by sonder tot het celebreren van den Heren h: Avontmael. **[25]** Op desen tyt zynder eenighe Oosterlinghen geweest tot Amsterdam²⁵⁰ die door de Stadt gestroyet hebben dat de Calvinisten (soo sy de Gereformeerden noemden) qualyc wierden van het Avontmael, tegen de Ausburghsche Confessie; alsoo datmen daer door hadde niet anders te verwachten als alle ongunste van alle duytsche vorsten, twelcke geruchte de Magistraet seer geerne hebben aengenomen, meynende dat door dese middel, gelyc als tot Antwerpen eenen twist inde Gemeynte soude voortcomen, ja hebben derhalven door eenen Burgemr. laeten luyden, datmen noyt geene ruste noch vrede en soude hebben, ten ware dat de Ausbursche confessie aldaer toegelaten soude worden. Hier door hebben de Confessionisten een requeste gemaect om te versoucken S. Olefs Cappel tot hare vergaderinghen. Twelcke alles zynde gecoomen tot kennisse van de predicatiën soo heeft Jan Arentsoon op eenen sondach in de kercke, voor zyn predicatie het x. ende xij Artyckel van de Ausburchsche confessie voorgelesen beyde dicterende van het Avontmael, de selve verclaert, ende het volck meestels vermanende, dat sy sich door geene valsche beschuldiginghe ofte achterclappinghe en wilden laeten verleyden, erpresselyck protesterende, dat sy contrarie die voorgelesende Artijckels niet en leerden. door het welcke de Ghemeynte seer versterckt is geworden. Maer de Leeraers ende Ouderlinghen der Gemeynte tot Antwerpen vernomen hebbende van dese protestatie, tselve qualyc nemende, hebben tot Amsterdam hare gedeputeerden gesonden D. Caspar van der Heynden met 2. ouderln. Dese zyn last geopent hebbende ter presentie der predicanten Jan Arentz., Petrus Gabriel, Nicolaus

²⁵⁰ In kantlijn: Practycke der Martinisten tegen die vande gereformeerde Religie.

Scheltius met t samen de Ouderlingen ende eenige andere notabele mannen der Religie, heeft haer over dese voorsch. protestatie seer hart met een lange oratie gestraft, besluytende zyne reden tot revocatie van t ghene geschiet was. Maer dese hebben met alle beleeftheyt ten eersten den noot ende eysch des tyts voorgesteld, ten 2. met Godes Woort defenderende t selve te mogen bestaen, insonderheyt in dese conjuncture des tyts, maer sy en zyn niet vergenoeght. Men heeft daerom sonder daegels wederom vergadert ende men heeft evenwel niet comen accorderen, maer die van Amsterdam zynde gedreyght met de excommunicatie, is eyndel. goet gevonden dat die van Amsterdam hare verantwoordinghe in beslote missiven tot Antwerpen souden senden, t welcke also geschiet is, en daer is noyt geen gesant ofte schryven van Antwerpen wederomme gecoomen. Men heeft alsoo tot Amsterdam voorts geprocedeert tot het²⁵¹ celebreren van des Heren Avontmael, die haer tot Avontmael wilden begeven wierden geregistreert ende onderwesen in de fundamenten der Christel. Religie. En nae dat alles in goede order was bestelt, heeft men op den 15 decembris 1566. in de minnebrod. Kercke voor de eerste reyse het Avontmael des Heeren gehouden, sittende aen eene taefel ontrent 20 personen eerst de mannen daerna de vrouwen, het getal der comunnicanten was ontrent de 1000. menschen. hier en tusschen deden de Burgemrs alle neersticheyt om te verhinderen het celebreren des h: Avontmael, ja inducerende met brieven zyn Excel, prince van Orangien tot Utrecht zynde dat hy schreef dat men het Avontmael soude **[26]** wachten tot aen zyn comste binnen Amsterdam, maer dewyle het soo dickwils vercondicht was, ende dat het op 2. ofte 3. Dagen bynaest te doen was. hebben de Gemeynte niet connen wachten maer zyn daer mede als gheseyt is voortghegaen. Des Avonts namelyck op den 15. decemb. is zyn Excel binnen Amsterdam gecoomen, ende aldaer ontrent ses weken ghebleven, aerbeydende in alle manieren om eene goede vrede ende gherusticheyt in de Stadt te bevestighen, als hier nae genouch sal ghehoort worden. Doe zyn Excel nu eenige dagen in den Stadt was geweest ende genouch faem bemerckte door het gestadich dryven der

²⁵¹ In kantlijn: Houden des nachtmaele voor de eerste reyse inde Minnebroere Kerck

Magistraten dat na zyn vertrec nieuwe comotien souden aengericht worden, heeft daerom zyn Excel middelen ghesocht den Magistraten alle oorsaecken te benemen tegen hare Burgerie yets nieuws te attenteren. Ende heeft daerom op den 19. decemb. Seer geinsisteert om van den Magistraet te weten eenighe middelen tot Vrede dienende maer door de aencomste van den president mr Cornelis Swy seer gestyft zynde, hebben geene middelen willen voorgeven. Daerom zyn Excel haer te verstaen gaf, dat sy te vooren op den laetsten Septeb. sonder noot uut haer selven een accoort geconcipteert ende voltrocken hadden. Waer op na dat sy sich met de 36. Raden beraden hadden hebben wederom ter antwoort ghegeven dat sy geensins eenighe middelen van accoort wouden voorgeven, mits het haer tot laste soude redomleren, ende dat zyn Excel soude bevinden dat sy tot het voorgaende accoort gedwongen waren geweest: alsoo dat zyn Excel. geantwoort heeft, dat hy evenwel zyn coomissie soude uitvoeren, ende die van de Religie soude wylen uut de Stadt te predicken. Dit en behaegde de magistraeten niet wel, denckende dat sulcx sonder verder beroerte niet afloopen en soude: hebben daerom op den 21. Decemb met die 36. Raeden eenighe artyckels geconcipteert, die sy zyn Excel. overleverden doen onder protestatie dat de namen van de Burgers achter gehouden souden worden om niet te coomen in de ongenade vande Hertoginnen van Parma, gevende ooc te kennen, dat sy dit moesten corrigieren om niet te vallen in de ongenade van zyn Excel.

Zyne Excel niet verder coomende coomen, heeft selve seeckere artyckels geconcipteert, dien hy haer op den 1. Januarij 1567. heeft ter handt gestelt, daer op de Raedt des anderdaeghen op elcke artyckel geantwoordt hebben doch seer onordentlyc ende onvriendelyck.

Die vande Religie alle dese dingen merckende ende vreesende dat zyn Excel. sonder yets te doen soude vertrecken, hebben een seker Request geconcipteert, versoeckende aen de Co. Mt. vriheyt der conscientien ende te mogen blyven by die exercitie van de Religie, ter tydt ende wyle by zyne Majesteyt, die Edelen ende die Staten des Lants anders geordineert soude worden, ende hebben ooc op den 1. Janu. 1567. by requeste aen Burgemrs versocht, dat het haer gelieve t selve Requeste

aen zyn Excel te exhiberen. maer nae dat de Burgemrs hier over met de 36. Raden wel twee daghen haer beraden hadden, hebben sy het versouck afgeslagen.

Die haer noemden van de Ausburgsche Confessie hebben aen zyn Excell. met requeste versocht om een Kercke te hebben. Syn Excell. heeft haer request tot den Burgemrs gesonden, die de selve afgeslagen hebben. Opten 3. Januarij heeft zyn Excellentie aen de Burgemrs gesonden Mr Cornelis Suys president van den provincialen Rade van Hollandt, om te verstaen oft sy dien vande Religie willen plaetse om te predycken toelaeten, verlatende de minnebroeders Kercke waer op sy niet en hebben willen consenteren sonder advys van zyn hooghen **[27]** Syn Excel hebbende eyndelc sekere artyckels geconcipteert die tot²⁵² vrede van beyde de Religien soude dienen heeft die den Burgemrs op den 14. Janu. 1567. overgelevert ende hebben die mede gestemt ende toegelaten. Het principaelste van dese artyckels dat de Religie aenginck was dat de artyckels vande lesten Septemb. lest leden in haer geheel souden blyven, uutgesondert die permissie ende gebruyck van de minnebroeders Kerck. de welcke sy moesten verlaten, mitsgaders ooc der Leprosen Kercke buten der Stadt. maer datmen haer aenwysen soude eenige ander bequame plaetsen om hare predicatien te doen, Item dat dewyle van zyne hoogheyte de Hertoginne d'openbare exercitie van religie verboden was aen haer soude senden, om breeder onderrichtinghe van alle incovenienten te versoucken. Alle dandere concernerden meest polytycken dingen die tot welvaert ende ruste van de Stadt soude gediene.

Hier naer zyn die vande Religie tot zyn Extie gegaen ende versocht de nominatie vande plaetsen daer sy voortaan souden predicken. door het bevel van zyn Extie dien vande Religie heeft moeten overleveren nietegenstaende hy 't seer ongerne dede, want hy betoonde aen zyn gelaet dat hy haer liver een sententie soude geschreven hebben daer mede sy na den Hemel gecloemen souden hebben.

De plaetsen waeren Buyten der Stede. Jan Willemz Wyngaerts Spycker Binnen der Stede Guert Dyricksz op t Rockin Spycker. Harmen

²⁵² In kantlijn: Somma der artyckelen by syn Ex geconcipteert

Harmensz Spycker. Iten der aermen Huys sitten Huys. Alsoo hebben die vande Religie de minnebroeders Kercke verlaten, ende tot haere eygen costen de voorgaende plaetsen gezuyert ende bereydet, om bequame te wesen tot de predicatien, maer waren gemeynl. altyts te cleyne. De voorgaende Ordonnantie aldus voltrocken ende int werc gestelt zynde, heeft zyn Excel de Burgemrs belastet twee te ordineren benevens een van die coomissarissen van de hoven van Hollandt gesonden, als ooc die van de Religie om ooc twee te coomitteren, die tsamen tot Bruyssel soudent reysen, om van hare hoogheyt te versoucken aprobatie ende ratificatie op de voorsch. ordinantiën, hen wel expresselyc belastende, dat d'een sonder d'ander niet attenteren en soude, Item dat sy te samen door Antwerpen soudent weder keeren om zyn Excel haer wedervaren te raporteren. Alen Burgemrs ooc belastende alles in goede order te houden ende niet nieus te attenteren tot dat doot advys van zyn Extie van de Gouvernante anders soude geordineert worden. Hier mede is zyn Excel wech gereyst. Volgende voorsch. last, zyn van wegen magistraet eenige gecoomitteert ende ooc van die vande Religie, die met malcanderen nae Bruyssel gereyst zyn, ende aldaer 4. dagen gebleven, maer de Gecoomitteerde vande Magistraten en hebben den Coomissarissen van de Religie met den president Viglio ende de Gouvernante apart gedaen hebben, nietjegenstaende dat de selve gecoomitterde van Religie dyckwils versochten, om in hare handelingen toegelaten te worden, op dat alle sinistre suspicien weren genoemt soudent worden. Maer sy dit alles niet achtende, zyn op eenen **[28]** morgen stylswygende vertrocken, sonder dese gedeputeerden int minsten daer van t'adverteren, sonder ooc zyn Extie de prince (na zyn bevel) aengesproken te hebben. Waerom dat die vande Religie sulcx hebbende vernomen hen strax ooc na Antwerpen hebben gemaect ende zyn Extie haer wedervaren verclaert. die ooc seer verstoort zynde en quaet vermoeden uut dese saecke genomen heeft, als dat sy yets aengerichttet hadden dat tot nadeel van de Burgerie van Amsterdam soude strecken. heeft derhalven haer seer erustelyck belastet, dat sy in alderhaest na huys soudent reysen ende scherpelyck op de handen der Burgemrs sien, haer belovende soo haest hy vernomen hadde

wat de andere met de Gouvernante gehandelt souden hebben 't selve haer te laten weten. Also zyn dese gedeputeerden metter haest gereyst ende den 22.^e febru. 1567. des morgens tot Amsterdam ghecoomen, ende hebben veele treffel. Burgers by een vergadert, wien sy haer wedervaert ontdeckt hebben, malcanderen belovende 't selve secreet te houden tot datter wat anders hen soude openbaren. Hebben ooc buyten coomende verstaen, dat der Burgemrs gedeputeerden des avons te voren stillekens ingelaten waren geweest ende hadden de 36 Raeden vergadert.

Op²⁵³ den 23. febru. Savont als men de poorte sloot, is in alderhaest gecoomen een Edelman van mijn heere van Brederode met een cedulle houdende aen die van de Religie, de welcke door de Hamene (die abreede gesloten was) eenen Vromen Burger van den selven Edelman gegeven is, diese ooc twee vande principaelste behandicht heeft. Daer in was, dat mijn heere van Brederode begeerde dat met aller haest twee mannen tot hem souden gesonden worden, want hy hadde met haer yets te coomuniceren daer de Burgerie veele aengelegen was. Daer op hebben die van de Religie terstont gecoomitteert Cornelis van Tillingen ende Laureins Jacobsz om na vyanen tot zyn Excel. van Brederode te reysen, die des morgens haer op de wegh makende, sanderdaeghs smorgens daer gecoomen zyn, ende terstont inde kamer van zyn Excel. ingelaten die haer vertelt heeft dat zyn Extie prince van Orangien hem eenen Lackeye gesonden hadde gebiedende die van de Religie tot Amsterdam dit te laten weten, namelyck dat de gecoomitteerden van de Burgemeesters van Amsterdam tot Bruyssel zynde met de Gouvernante gehandelt hadden, dat de Magistraet van Amsterdam 400 soldaten stracx souden aennemen, ende dat de Gratie van Meegen met 2200. mannen metter haest voor Amsterdam soude coomen die dan door hulpe van die 400. soldaten ingelaten soude worden ende meynen een hondert ofte twee hondert Burgers den cop te laeten afhouden. Daerom seyde zyn Edel. raede ic u in alderhaest na huys te reysen, ende dat ghy met u burgerie dapper op u hoede zyt, doch in alder stilheyt soo ghy best sult coomen. Hier mede zyn sy wederoome na huys gereyst. Thuyscoomende, hebben sy eenighe van

²⁵³ In kantlijn: Advertentie van den prins van Orange aen die van de Religie binnen Aemstelredam.

de Treffelycke Borgers vergadert, ende dit geopenbaert, die al tsamen besloten hebben t selve noch stille te houden, want het ware geschapen soo het gemeyne Volck sulcx geweten hadden, dat sy de Magistraet doot gesmeten souden hebben. **[29]** Ondertusschen hebben de Magistraet haer stracx begheven om dese nieuwe²⁵⁴ handelinghen by de handt te nemen. Want op den 25. febru. hebben sy begonne nieuwe soldaten aen te nemen boven de 200 die sy alreede door de ordinantie van zyn Extie aengenomen hadden. Dit hebben de Burgers haest verstaen daerom datter een groot geruchte in de Stadt is geweest, alsoo dat veele Borgers na de marckt quamen om de marckt coomen trecken eenen Bouwen Leep-oogh met een vendel soldaten van ontrent 200. coppen, ende zyn op de waege getrocken ende in stilheyt daer gebleven. Ende dewyle dit twee uyren voor den ordinarissen tyt geschiede isser een groote vreesse tusschen de Borgers gecoomen, alsoo datmen een groote murmuratie tusschen het Volck hoorde. Daerenboven deden de Magistraet de stadts wacht met haer geweer boven op het Stadthuys coomen, deden ooc de nieuwe aengecomen soldaten aenseggen dat sy des avonts te 7. uyren met hare wapenen op het Raedthuys moesten coomen, waerome de Burgers meer ende meer verbaest zyn geworden, wel merckende dat de Burgemrs niet goets in den sin hadden. hebben derhalven eenighe van de Voornaemste gebeden, sy wilden gaen tot den Burgemr Joost buyck, om van hem onderrichtet te worden van alle dese hadelingen der Burgemeesters. Dese coomende tot Joost Buyck hebben haer coomissie verclaert begeerende te weten waerome Burgemeesters soodanige dingen deden, daer op hy swoer by zyn heel Hemelryck (dat waren de woorden in forma) datter geen knechten aengenomen waren, noch ooc niet nieus geatenteert, sy mochten welgerustelyck na huys gaen. Aldus sprekende werde gesien dat hy Joost Buyck onder zynen tabbaert gewapent was, hebben daerom eenige zynen tabbaert gripende geseyt dat hy vol logens was, hem anwysende zyn bedroch, als dat sy de nieuwe aengename soldaten selve gesproken hadden, ende hem daer gewapent vonden. Waer op hy doe seyde, Wy hebben schreven van de Gouvernante

²⁵⁴ In kantlijn: commotie ontstaen binnen Amsterdam uyt oorsaecken vant aen nemen van nieuwe soldaten.

gecreghen die ons sulcx belastet, ende en willen om een hondert rebelle burgers ofte twee onse authoritheynt noch onse goet niet verliesen. Voor de deure waer alreede wel vergadert 2. ofte 300. vande voorneemste Burgers, die dese reden hoorende van buyten riefen, datter niet en waeren 1. ofte 2. hondert Burgers maer alle de burgerie, van welke daer al 3. ofte 400. by een waren, daer op Joost Buyck seyde, daer sette icker 600. tegen, doet u best wy sullen doen wat wy coomen. Alsoo dat sy niet een goet woort van hem en conden krygen, ende is also van haer gegaen.

Die Burgers nu alle verstaende dat het seker was, dat de Borgemrs met haer voornemen wilde vortgaen, hebben sy gelyckel. met luyde stemme beginnen te roepen VIVE, VIVE, VIVE LE GUES, ende zyn alsoo in alderhaest elck na huys geloopt, ende hen inde wapenen begeven, comende met groote hoopen by malcanderen op de straten, ende hebben sich de gantsche nacht inde wapenen gehouden **[30]** door alle straten ende ront somme des Stadtsmuyren met troppen gegaen, om alle aencomende vergaderinghe te beletten, hebben ooc de nieuwe Brugghe aen vier oorden sterckel. beset, alsooc de reguliere poorte. Des morgens inden Dagheraedt alsoo op de nieuwe Brugge een groote menichte vergadert was, hebben sy doen afroepen dat de vergaderinghe niet en was, om eenige Kercken, Cloosters ofte burgershuysen te beschadigen, maer om de ordinantie van zn Princl.²⁵⁵ Excel. te volcomen tot ruste van alle Burgers, ende soo wierden van andere meyninge ware, hy soude af trecken, want soo yemant het anders begonde hy soude stracx door steken worden, waer op een yegenlyck de handt uutgesteken heeft, roepende dat is de meyninghe. Tegen den morgen stont zyn veele Burgers 't huys gegaen om een weynighe te rusten, Jan Broec houdende de nieuwe Brugge beset. Maer alsoo eenige van de principaelste by malcanderen waren om eenighe beraedtslaginghe te doen, is tydinghe gecoomen, dat de Burgemeesters haere soldaten op den marckt in slachorden stellen, ende dat sy alle hare complicen ende vrunden tot haerder assistentie ontboden hadden, die alreede in groot getal op het stadthuys aengecoomen waren, ende dat ooc gehoort was dat de Capiteyn

²⁵⁵ Het woord *princelyck* wordt veelvuldig afgekort tot *princl.* of een vergelijkbare vorm hiervan.

Leepoogh totten Burgemrn geseyt hadde. Myn Heeren tes nu tydt ende meer dan tydt datmen haer aenvalle, want sy zyn meest alle uut de wapenen.

Hier door liep een yegelyck om syn wapenen, ende elck een vermaende den anderen. Jan Brouck liet terstont den trommel slaen, dede op de nieuwe brugge roepen, soo wie zyn lyf, wyf, ende kinderen liefhadde soude hem volgen, want het tydt was. Heeft ontrent 30. mannen op de brugghe gelaten ende een toch orden gedaen over de Zeedyck ende de Waermoestraete ende zyn hem in alderhaest gevolght ontrent 9000. mannen, met sulck geweer als elck conde by brengen.

Hier sachmen de Vader d'eene partie ende de Sone d'andere partie toe trecken, de eenen broeder op de marckt ende d'ander by de Borgers. Twee gebroeders in een huys rusteden malcanderen inde wapenen; d'eene vraegde Broeder waer trekt ghy, op de marckt seyde hy, by de oude Catholycken, ende ic (seyde d'ander) gae by de alderoutste Catholycke Christenen in de straeten, dan soo 't aen't slaen comt, spaert my niet, ic wil u niet verschoonen, twelck voorwaer een elende was om te hooren. Terstont is de Warmoestraet tot aen de pijlsteegh met schutters ende andere gewapende mannen besettet, Een groot getael zyn den Papenbrugghe overgetrochen, ende hebben t water besettet tot aen de sout steegh, den nieuwen Dyc is beset tot aen het gravenstraetjen ende voorts zyn den papisten alle toegangen genomen na de marckt. Op den papenbrugge zyn drie groote bassen gestelt, insgelycx op den Steyger naest den mol, die alle respondeerden ende schieten connen int Stadt huys. Alle huysen inde Waermoestraete tot aen de vismarckte, waren achter vol schutteren gestelt, alsoo datter niemandt vry op de marckt conde gaen. Omme welcke alles te **[31]** besichtigen de Burgemrs gesonden hebben eenen van hare Capiteynen die mits dat hy onder de Burgerie wel bemint was door alle straten gepasseert is, ende hebbende gesien hoe alle plaetsen, soo wel beschanst bebolhewerckt ende beset waren, heeft et zyne meesters geraporteert. Nae desen hebben Burgemrs noch gesonden veele oude Borgers onder de Burgerie, om haer wys te maken dat sy geen quaet tegen haer burgerie voorgenomen en hadden.

Evenwel souden sy tussche wyle eenoghe mannen vande marckt in alle stilheyt, om cruyt uut een toren te halen, maer int weerkomen, werdt haer door Egbert Pietersz (alias) Capit Vinck ontjaeght, die het cruyt altemael int waeter smeeet. Daerom vonden de Burgers goet, volck te senden, om het artillerie huys inne te nemen ende te bewaren, om hare partie den wegen te sluyten tot de ammonitie. Commende by het Artillerie huys, hebben sy verstaen, datter een Vendel soldaten van de marckt nae de reguliere poorte getrocken was, ende comende ooc aen de reguliers brugghe sach sy coomen de Schout Pieter Pieterss comanderende over een vendel soldaten hebbende ooc benevens het vendel met hem eenighe papistighe Burgers die met vliegende Vendel aenquamen meynende de voorsyde poorte, het half ront, de Schafferie met het Artillerie huys in te nemen, maer Jan Broeck krygende noch ontrent twee hondert burgers tot zyn hulpe, heeft een Schout met zyn vendel (na dat sy eenighe t samensprekinghe gehadt hadden) seer haest na de marckt aen wederkeren. Ende hebben, de poort, de Brugghe ende de Schafferie seer wel beset ende bewaect. Tusschen wyle hadden de Burgemrs eenighe uut den haren gesonden over al in de straeten den borgers vrede te vercondigen, verclarende datter maer een misverstant tusschen beyde en was, twelc nu lichtelyck soude uuthgecomen worden, sy souden maer alle na huys gaen, men soude mannen ordineren die alle saken te rechte souden brengen. Maer doen dit geruchte dat de Schout met een vliegende vendel soldaten na de poorte gegaen was, over al bekent worde, hebben de Burgers dese vrede vercondighers ter haest na de marckt gejaeght, ende haddent sommighe niet gedaen daer souder eenige self die Burgemrs waren doot gesmeten zyn geweest.

De Burgemeesters nu siende dat haer voornemen gefailleert was ende dat sy genouchsaem in de handen der Burgers gesloten waeren, hebben alle middelen gesocht om haer selven uut het preyckel te helpen. Deden daerom roepen eenighe treffelycke Borgers, die ooc selfs met peryckel by haer gecoomen zyn tot op het Stadthuys. de Burgemeesters hebben haer gevraeght, met wat middel men de Burgers soude stillen, ende het de wapenen krijgen. Daerop dese mannen met ernst den

Burgemrs hebben verthoont dat sy de oorsaecken van dese jammerlycke beroerte waren, die soo sinisterlyck ende bedriegelyck met hare Borgerie hadden gehandelt, verhalende, alle hare handelinghen te vooren aengeroert. Doch hebben Burgemrs gebeden, sy willen evenwel gaen ende vinden eenige goede middelen, Ende alsoo hebben Burgemrs dese mannen wederome van de marckt gebracht op dat sy van die op de marckt waren niet beschadicht en souden worden, die se wel **[32]** geerne doot gesmeten souden hebben. Commende onder de Burgerie hebben sy met vriendelycke woorden begeert, men soude eenighe mannen committeren, om te coomen in coomunicatie. Nae veele altercatie, zynder eenige gecoomitteert om van vrede te handelen: ende zyn met malcanderen gecoomen ten huysse van Dyrick Jansz graef ende Keyser, alwaer vast veele woorden gevallen zyn. Ende hebben de Burgers een groot beclach gedaen over haren magistraet die soo langen tydt nae het bloet harer burgers hadden gestaen, protesterende dat sy anders niet gesocht hadden, noch ooc en deden, dan in stilheyt ende vrede te mogen leven, ende te vrede waren met de ordoonantie van haren Stadthouder zyn Extie den 18. Janu lestleden gemaect. Ende²⁵⁶ alsoo de mannen henen ende weder by Burgemrs ende by den gecoomitteerden vande Burgers raporteerden tghene sy hoorden, is evenwel eyntl een acte vrede gearesteert. Van welcke principalyck het inhoudt was, Dat van Burgemeesters, ende ooc van de Burgerie gedeputeerden souden gesonden worden aen zyn Plyck Excel, om hem van de gelegentheyte van Amsterdam te informeren, ende ooc voort na de Gouvernante tot Bruyssel, om hare advys te hebben op de voorschreven ordunancie by zyn Excel gemaect, ende te versoucken haren consent, tot ruste van de borgerie etc:

Ende alsoo dien avont dese acte noch niet en conde gepubliceert worden, zyn sy aen beyde syden inde wapenen gebleven den geheelen nacht goede wacht houdende. Sanderdaegs den 26. febr is dese ordonna op alle hoecke van straten, met der trompette gepubliceert geworden. ende alsoo zyn beyde partien uut de wapenen elck nae huys gegaen.

²⁵⁶ In kantlijn: Deese acte van accoort wort gevonden inde Historie van Borze int eerste deel. aent derde boeck pag. 113.

De Magistraten nu hebben in alderhaest afgesonden Jan Claessz van Hope, om te gaen aen syn Excel tot Antwerpen, ende voorts nae Bruyssel aen de Hertoginne, die ooc ten 20. uyren voor noene in stilheyt uitgelaen is. De burgerie hebben ooc gecoomitteert Frans Volckertz Corenhert, ende Laureyns Jacopsz. Dese zyn door Vyane gereyst om zyn Edelheyt Van Brederode te bedancken voor zyn getrouwe waerschouwinghe, ende hem van de gantsche saecke te te adverteren. Maer en hebben hem niet gesproken, mits datter aldaer int landt een groote desoltheyt was van wegen het Volck van de Grave van Miegen die den huysman in alle plaetsen verjaeght hadde). Ende coomende tot Gorchum hebben sy aldaer verstaen , dat hy de voorschr. Grave met zyn Volck, wel twee dagen voor de Stadt opgehouden was geweest, mitz men hem door de Stadt niet en wilde trecken laeten twelcke de oorsaecke was dat hy op zyn tydt voor Amsterdam niet en hadde coomen wesen. De Magistraet van Gorchum verstaende de coomissie van deze gecoomitteerde, hebben haer doen bestellen een schuyt alsoo dat sy sanderdaegs bequameyck tot Antwerpen quamen. Ende zyn terstont by zyn Excel gegaen, hebben **[33]** hem den gantschen handel vertelt van 'tghene datter verlopen was. Ooc met eenen verhaelt 'tghene sy van den Grave van Megen onderweghe hadden verstaen.

De voorsch. Burgemr Jan Claessz van Hope die van Burgemrs wegen was gereyst, hadde alreeds onderwege ende tot Antwerpen gestroyet, dat de Burgemrs van Amsterdam de Burgers in hare macht gehadt hadden, maer dat sy, mitz haer schult bekenninghe, een genadigh accoort met haer gemaect hadden, twelcke ooc tot de ooren van zyn P. Excel gecoomen was. Daerom dat dese gecoomitteerden gegaen zyn met de waterBaliu Pieter van Haer (tot wien de Burgemr het ooc selve Geseyt hadde) nae het logiment des voorschr. Burgemr ende hebben de versteken desen Pieter van Haer, hebben den Borgemr ghevraeght of hy ooc sulck geseyt soude hebben, maer heeftet stantvastelyc ontkent, ende met veele verscheyde Eeden gelochent, doen deden sy Pieter haer in't voorschyn coomen, die hen van alles overtuyght heeft, waer op dese gecoomitteerden hem ernstelyck van zyne grove logenen vermaenden,

met meer andere woorden die sy daer by gevoeght hebben. Op welcke alles hy anders niet geantwoort en heeft dan dat hy na Bruyssel reysde, ende souder doen soo hy't verstonde sy deden wat sy wilden. Ende is alsoo wegen gegaen. Den selven dagh is hy gereyst sonder zyn Excel aen te spreken.

Zyn Excelheyt van Brederode vermenende hoe het t'Amsterdam²⁵⁷ gestelt was ende wel wetende dat die Burgers wel een goet hoeft van doen hadden in sodanighe sware handelinghe, heeft tot voorstandt van de Burgers hem begheven alleen met twee Edellyden, ende is stillekens door hulpe van eenen Borger inde Stadt van Amsterdam gecoomen, waer over de Burgemeesters seer perplext zyn geworden, meynende dat de Borgers hem ontboden hadden, maer was nochtans van hemselves gecoomen.

Alsoo dan het accoort van Vrede inde wapenen gemaect, vermeldt dat twee van de Magist ende twee van de Burgerie souden reysen aen syne Excel, zynder twee van elck syde vercoren., ende deze zynde t samen tot Antwerpen by zyn Excel. gecoomen, hebben de acte van de vredehandel gelesen, ende haer versouck gedaen. Hier op heeft zyn Excel geantwoort, dat hy geen andere ordinantie wyste te maecken dan hy alrede den 18. Janu. lestleden gemaect hadde, de welcke sulcx waren dat beyde partien haer hadde te vergenoegen. Alsoo zyn de Gedeputeerders der Burgerie wederom nae huys gereyst geene verder last hebbende. Maer de andere zyn nae Bruyssel gereyst, ende hebben op een nieuwe met de Gouvernante gepratiseert om den Grave van Megen die tot Utrecht was, met zyn Volck tot Amsterdam te doen coomen, ende haer oude voornemens int werck te stellen, tegen de voorgemaecte vredehandel. Dit concept **[34]** is van de Gouvernante aen den Grave van Meegen geschreven, dat hy hem daer na reguleren soude. Op den 12. Martij 1567. is tot Amsterdam gecoomen, eenen Jaques de la torre, secretaris vande secreten Rade des Coninghe, hebbende by hem sekere brieven van Eredentie, als ooc beslote missiven aen de Borgemeesters, alles tot dien eynde streckende om zyn Edel. van Bredenrode, met schoone woorden

²⁵⁷ In kantlijn: De Heer van Brederode comt tot Aemsterdam

ofte met belastinghe van zyn hooghey, immers met alle practycken, het der Stadt te doen vertrecken.

Desen de la Torre heeft niet langhe gewacht zyn coomissie in't werck te stellen, maer is noch den selven dach door resolutie vande magistraet, met 2. schepenen by syne Edelheyt gecoomen, hem met veele woorden psuaderende te willen vertrecken, ende de Stadt verlaten. Maer hy vragende nae hare coomissie, hebben sy die geweygert. Daer op hy antwoorde, hy en wilde sonder expresse coomissie van hare Hooghey te sien niet vertrecken. Ende zyn alsoo gescheyden. Des anderdaeghs is de la Torre wederoome met twee schepenen by syne Edelh. gecoomen, hem zynen hast by monde geopent, ende dien volgende hem van weegen hare hooghey belastende, binnen den tydt van 24. uyren de Stadt Amsterdam te verlaten. Zyn Edelh. ontroert zynde versocht copie van zyn coomissie, maer dese hem zynde geweyghert, heeft zyn Edelheyt geantwoort, dat hy, sonder te siene expresse coomissie niet en wilde vertrecken.

De Borgemeesters hadden eenighe vande voorneemste Borgers vande Religie het Stadthuys ontboden, dese gecoomen zynde, hebben Burgemrs van haer versocht dat sy den Heere van Brederode souden willen psuaderen uut de Stadt te vertrecken, alsoo de Stadt daer veele aengelegen was vertoonede het peryckel van d'ongenade by hare Hooghey: meynden de voornoemde Heere soude hem door de hare beter laten bewegen: Dit versouck is van allen met veele redenen afgeslagen, ja vertoonden dat beter ware sulck versouck na te laten. Daer nae hebben de Burgemrs sommighen int particulier tot sulcx versocht. Waer op Jan Broeck tot Joost Buyck Burgemr antwoorde, dat hem wonder gaf, dat hy hem tot sulcx versochte, dewyle hy hem by de La Torre hadde aengegeven voor het hooft van de Guesen, hem daer by vertoonende de nieuwe practycken die sy dagelycx brauden tot verderf van haer vrome Gemeente. Daer op Joost Buyck seyde leggende syne armen cruyswys over malcanderen, soo moet ick rechter noch kromer werden, weet ic van eenighe handelinghen van de la torre. Op dese eedt toonde Jan broec den selven Joost Buyck Burgm, een cedulle by de la torre selve gheschreven, in dese woorden. De pensionaris Sandelyn ende de Burgemeester Joost Buyck, hebben my

gebeden, dat ic hare hoogheyt soude willen schryven, Meester Marten doctor een groot gues, Jan Broeck het hoofd van de Guesen etc: na het lesen hebben hem seer bestraft **[35]** van alsulcke openbare meyneedicheyt, maer hy en heeft er niet veele geachtet. Ende na veele andere woorden zyn sy gescheyden. De borgemrs hebben wederom haren jongen pencionaris mr Marten met twee schepenen gecoomitteert om den Heere van Brederode Dinsinuatie van binnen 24 uyren vertrecken te doen. Maer hebben geen ander antwoord gecregen dan dat hy't soude doen na dat hy het verstonde, ende zyn alsoo gescheyden.

De handelinghe van de la torre is wonderlyck aen dagh ghecoomen want eenighe Vriesche Edelen die in de Stadt gecoomen waren, zyn in de selve herberghe gaen logeren, daer desen Jaques de la Torre was ende hebben hem geselschap gehouden, zyn ooc in zyn camer geraeckt, ende veele van syne pampieren genomen, ende den Heere van Brederode gebracht. waer door veele dingen ende anslagen ondeckt zyn, onder al ooc enige dingen de Stadt aengaende. Ooc zyn memorial van 'tghene hy tot Amsterdam gehandelt , ende alreede aen hare Hoogheyt gesonden hadde. hebben ooc gevonden eenige brieven van credentie by hare hoogheyt geteyckent sonder supscriptie om die te mogen adresseren dient hem soude gelieven.

Noch ooc eenighe stucken van de coomunicatie die hy met de Burgemrs gehadt hadde om den Grave van Megen in de Stadt te doen coomen. Dit geruchte is door de geheele Stadt gelopen, daerom dat dese de la Torre met aller haest uut vreesse uut der Stadt vertrocken is. Eer dit noch aen den dagh was, dewyle de gereformeerden sagen dat Burgemrs ende Regeerders der Stadt, so gans trouweloos bevonden werden, niet achtende, op beloften, eeden, contracten, ja hoe solemmeel dien ooc gemaectt waren, practiserende alleen om eenige honderde Burgers²⁵⁸ om hals te brengen, soo hebben se op den 17. martij een requeste aen den magist. overgelevert, ootmoedel. versouckende dat d'ordonatien vande 28. Januarij lestleden by Pr. Extie gemaectt in alle zyne poincten ende

²⁵⁸ In kantlijn: Dit request staet geregistreert in de Historie van Borze int Eerste deel aent derde boeck. p. 114
verse

artyckels mochte onderhouden worden. Als ooc datter eenighe nieuwe soldaten soudē worden aengenomen ende zyn Edel. van Brederode daerover Capiteyn gnraal soude gemaect worden, om alsoo de Stadt van alle overlast van de Grave van Megen te bewaren. Met uuren eenighe andere remonstrantien, hoe dat sy soo dyckwil vande Burgemeesters bedrogen waren geweest door hare schoone beloften ende dat sy nochtans niet hadden gehouden, maer met alle practycken hadden om gegaen om hare Borgers te verleven. Op dese requeste hebben de Burgemeester seer perplex geweest, te meer om dat sy begonden te verstaen dat alle haer handelingen met den Jaques de La Torre tot kennisse van alle ma. begonden te coomen. Vreesende dan wederom voor een nieuwe coomotie dat de Gemeynte wederome de wapenen²⁵⁹ in de handt soudē nemen, gelyc als het alrede begonden te vertoonen: hebben daerom (maer meest uut vreesē) met raedt vande Sesendertighen geconsenteert, dat twee van weghe de Magist. ende ooc twee van de Gereformeerde op de costen vande Stadt met de selve Requeste tot zyn Excel soudē trecken, ende dat beyde in alles te vrede soude wesen int ghene dat by zyn Excel geacordeert soude worden. **[36]** De gecoomitteerden hebbende zyn Excel de voorschreve Requeste vande Gereformeerde met eenighe artyckels van de magist. van Amsterdam geconcipeert in handen gegeven ende haer coomissie verclaert, heeft zyn Pr. Extie eenighe apostillen gegeven bynaest op elcke artyckel, ende sodanighe die tot de meeste ruste ende vrede, soudē hebben mogen strecken. Voor dat dese voorsch. reysden, hebben Burgemrs eenighe gesonden tot den Heere van Brederode, om hem de Requeste met de artyckels voor te lesen, maer hy en begeerdeste niet te hooren gevende te kennen dat hy woude vertrecken.

Het geruchte van dit vertreck zynde gecoomen tot kennisse vande gemeyne Burgerie, zyn sy gecoomen met menichte op de marckt, waer over de Burgemrs van oproer bevreest, hebben wederome aen zyn Edel gesonden om hem te bidden noch eenige dagen te willen blyven, te vrede

²⁵⁹ In kantlijn: Hier syn achter gelaeten de artyckelen der magistraet aen Ine van de Religie over gegevenen geconsenteert, die inde Historie van Borze staen in t' derde boeck p. 115.

zynde dat hy de Tytel van Capiteyn gral. soude voeren tot dat zyn Excel breeder gescheyt soude senden. mits hy niet attenteren soude tot dat voorschr. lescheyt soude coomen. De heere Brederode, die heeft op dat hy de ruste soude behouden, hier in vrywillicht in forma alsvoren.

De gecoomitteerde zynde thys gecoomen, soo zyn de voorschreve request ende Apostille aen weder zyde met eedt bevestight.

Zyn Excell liet ooc zyn Edelh. Brederode door een Edelman induceren om het Generale Capiteynschap over de soldaten tot Amsterdam aentenemen. Men heeft ooc aen weder syden getreden om effecteren de voorsch. apostil.

de Gereformeerde hebben met malcanderen geacordeert elck inne te brenghen de 100. pennick tot betalinghen van hare schyckers daermen in predickte als tot betalinghe van de Feerde Costen van myn Heere van Brederode. Op den 6. Aprilis hebben Burgemrs brieven ontfanghen van hare Hoogheyt dat sy den Edel. Here van Brederode soude uut de Stadt doen vertrecken. Ondertusschen is een droeve tydinghe gecoomen dat in Vlaenderen de Gereformeerde wederom seer tyrannicklc. vervolght werden door de Gouvernante, tVolck hangende, doodende, met sodanighe tyrannie alsoyt gehoort was, alsoo dat veele gedachten ja begonden uut den Lande te loopen. Daer by was ooc het geruchte dat de duc d'Alva aen quam met vele spagniaerden om Gouverneur der Nederlanden te wesen. Hierover zyn veele predicanten van andere plaetsen gecoomen tot Amsterdam vragende of men met de predicatien soude voortgaen ende oft men ooc liever in sodanighe tyt soude op houden, maer is geresolveert, daer inne voor te gaen, tot dat se verboden souden worden.

Op de 11. Aprilis is syne Excel uut Antwerpen nae Duytschlant zyn Vaderlant gereyst, om zyn pleitooy aldaer te versekeren. Waerover alsucken verbaestheyt ende vreesse onder het volck ende Coopmannen in Brabant gecoomen is, dat sy alles achterlatende vluchtend uut den Lande om haer leven slechts te salveren. Alsoo datter veele arme voor Amsterdam quamen die van de Gemeente van nootdruff voorsien nae Embderlandt gesonden zyn. **[37]** De Burgemeesters ende Regeerders van Amsterdam siende de groote desolatie datter begonde te vertoone, ja dat

het alreede was in Hollandt ofte alles soude tot een quad eynde coomen daer sy seer nae verlanght hadden, hebben op den 17. April. aen die vande Religie schriftel. versouc gedaen, datmen soude op houden van predicken, tot dat zyne Majst daer inne soude verordineert hebben. Op welck versouc die vande Religie schriftelyck geantwoordt hebben, dat sulck in hare macht niet en was, maer meynden daer in voort te gaen tot dat syne magest. anders daer in soude ordineren.

Alsoo de benautheyt hoe langer hoe meerder werde, ende dat de predicatien in alle provincien ende steden meesten ophouden, dat wel aparentel. ooc tselve tot Amsterdam soude moeten geschieden, hebben de predicanten aldaer, een gemeynen Vasten ende biddagh geordineert ende ghehouden.

Opden 22 Aprilis heeft de Heere van Brederode van Burgemrs versocht te hebben acte als dat hy hen stilte in de Stadt gehouden hadde, die hen geacordeert ende gegeven is.

Alsoo die vande Religie alle daghe vernamen de groot tyrannie die aen predicanten ende andere vrome Christenen ghepleeght wierden, als dat sy met nieuwe ende ongehoorde tyrannie gedoot wierden, ende siende datter geen menschel. troost meer voorhanden en was, hebben sy op den 25. Aprilis een Requeste aende magist. van Amsterdam geexhibeert, versoekende datter geene²⁶⁰ nieuwe soldaten in de Stadt ingelaten en souden worden, ofte by weygeringhe, dat sy souden mogen vertrecken ende hen daer toe tydt soude gegunt worden, om met hare goedere te mogen disponeren, nae luyden van het accoort opden 18. Janu lestleden geratificeert. Opden 26. hebben sy hierop tot Apostil veele schoone beloften verkregen, maer het vertrouwen op dese belofte heeft menich zyn leven ghecost.

Opden 27. Aprilis dewyle de Heere van Brederode woude vertrecken hebben de Gemeynte hem bequame schepens gehuyrt met welcke hy des nachts is afgesteken met zyn familie nae Embden ende van daer nae Duytslant.

²⁶⁰ In kantlijn: tvervolg van desen sie in de Historie van Borze int eerste deel aent derde boeck pag. 118. ende 120

Die vande Religie dan siende dat de saecken hoe langer hoe erger afliepen, ende dat de stoutheyt der papisten sich meer ende meer openbaerde hebben veele vande voorneemste Borgers voorgenomen te vertrecken, hebben daerom vande Magist. versocht attestatie onder den Stadts zegel, dat sy haer in de Stadt als getrouwe Vrome Burgers gedragen hadden. Dewelcke ooc haer alsoo gegeven zyn, op dat sy te meer vertrecken soudent. Op welcke attestatie veele naderhant in de Stadt coomende, heeft evenwel geen leven gecost heeft.

[38] Dit is Christel. Ieser het besonderste van tghene tot Amsterdam inde principaelste troublen gebeurt is. Aengaende namelyck de beginselen ende de voortganck des Evangeliums, twelcke wy u by dit werck hebben willen mede deelen als een warachtighe Historie: Want het is aengeteeckent geweest van den ghenen die in alle dese dingen van het beginsel tot het leste tegenwoordige zyn geweest, ende alles met oogen hebben angeschouwet. Nu het wordt u tot dien eynde mede gedeelt, op dat ghy ten eersten, hier uut de wonderlycke regeringhe Godes soudet leeren kennen, hoe wonderl. namelyck, dat hy zyne verdruckte gemeynte (als het zyn Goddel. wille is) als uut het stof, tegen alle geweld des Duyvels, ende aller zyner instrumenten, kan ende moet te verheffen; te beschutten, ende te bewaren. Wederom ooc, gelyc als met een wolcke der verdruckinghe te bedecken, ende alsoo in andere verscheyde plaetse te doen op coomen, alleen na dat hy weet dat tot zynder eere, ende welvaert zyner Gemeynte, noodighe is. Ten 2de ooc, op dat ghy insonderheyt in woonders van dese Gereformeerde Landen, ende besonderlyck inde Stadt van Amstelredam, aenmerckende den droeven ende jammerlycken standt, daer in dese landen ende Steden geweest zyn, hy daer door oorsaecke nemet om den Heer onsen genadigen Godt te loven ende te presen die ons nu in alsulken huerlycken vryheyt heeft gestelt, dat wy sonder achterlecken heycousen Godt door Chrm. Jesum met vryheyt ende gerusticheyt mogen dienen, Ende den standt alsoo heeft veranderd dat daer te vooren waren Magistraten die met alle geweld, practyke, legeren, bedroch ongerechticheyt ende wreetheyt de aerme Gemeynte plegen te

verdrucken, by ons nu in plaetse van die sodanighe gegheven heeft, die met alle mogelyckheyt, oprechticheyt waerheyt, deuchdelicheyt ende liefde de Gemeynthe Chri. in hare Landen ende Steden soucken op te bouwen ende te maintaineren. Welcke genade u bysonderlyck o Amsterdam gedaen is. Dit sal ons dan verwecken leve lester om desen tydt der genade, waer te nemen, onse vryheyt niet na den vleesche te gebruycken, maer na den Goede aerbeyd ende altesamen soo veel als in ons is, dat wy mits ons van yver, neersticheyt, ende godsalicheyt, den Heere mogen oorsake geven, om ons langhen tydt in sodanighe staet, als wy nu eenige jaren gheweest zyn, tot lof ende prys zyner heerlycke genade, ende opbouwinghe zyner Christel. Gemeynthe, te maintainere. Amen.

Poëtisch werk van Reael

Hieronder volgen twee volledige transcripties van gedichten van Laurens Jacobsz. Reael. Het handschrift waarin ze zijn opgenomen is terug te vinden in de universiteitsbibliotheek van de Universiteit Gent.²⁶¹ De titel luidt:

Referijnen, Baladens, Epitafien, Historialen en andere Liedekens door Laurens Jacobszoon, lid der Kamer *In Liefde Bloeiende* onder de spreuk *Liefde vermacht al*. Geschreven tusschen den Jaere 1572 en 1600.

II Een Claechliedt der Nederlantsche verdrevene Christenen.²⁶²

Op de wijze vanden Cxxxvij. Psalm:

Als wy aen dat water tot Babel clachtich.

Als wy aen die Rivieren Oostwaerts saten,

Sijnde ghedachtich, hoe gants is verlaten

Uwes, O Syons, huys int Nederlandt:

Daer hebben wy moeten met grooten schandt

²⁶¹ Universiteitsbibliotheek Universiteit Gent, Handschrift 993, *Refereijnen, Baladens, Epitafien, Historialen en andere Liedekens*.

²⁶² *Referijnen*, 9-11; folio 5-6. Dit lied is ook opgenomen in het Geuzenliedboek uit 1574, zie daarvoor: E.T. Kuiper (ed.), *Het Geuzenliedboek* (Zutphen, 1924), 192-193.

Onse Lofsang end ons Psalmen hanghen
Aen den Pijnappelboom met grooten pranghen.

Daer hebben sy die ons soudē vereeren,
Ons Broeders zĳn in leven ende leeren,
Spotlick met ons ghehandelt, soomen siet:
Haer steden mochten wy bewoonen niet,
Haer straten sonder ghekĳf niet betreden,
Om dat wy niet en volchden hare zeden.

Als Sacramentschenders sy ons verdreven,
Als Beeldestormers, ende daer beneven
Als die Godt beroofden zĳn eere groot.
Om dat wy hem in hout ofte in broot
Niet conden vinden, maer liever ghelooven
Dat Christus sit ter rechterhant hier booven.

Wilt O Heer dees menschen seer opgheblasen
Te verstaen gheven, hoe seer dat sy rasen
In hooveerdy, ende in overdaet:
Haer swelghen, suypen, brassen boven maet:
Financy, woecker, daer met sy vercloecken
Haer Naesten, diens verdruckinghe sy soecken.

Maer wy willen altyt O Heer ghepresen
U ende u suyver woort ghedachtich wesen,
Hier toe wilt ons helpen door u ghena,
Dat wy daer van niet wijcken vroech noch spa:
In liefde tuwaert laet ons altyt bloeyen,
En tot liefde onses naesten ons besproeyen.

Ons herte smelt, als wy zĳn Heer ghedachtich
Hoe wy vercondichden uwe woort chrachtich,

Int Nederlandt, ter werelt openbaer:
Hoe dat wy met veel volcx ghinghen aldaer,
Offeren die Calveren onser lippen reyne,
In Christo onsen Verlosser alleyne.

Wilt O Heer God, die Spaengiarden gedencken
Die onse Lichamen ghinghen verdrencken,
Als sy de Religie verdreven fel:
Ghedenckt des Bloetraets, die daer riep seer snel:
Hanght, worcht, en doodt, roeyet uut totten gronde,
Dat sy niet weder commen tallen stonde.

Ghedenckt O Heer der Staten der Landen
Die dees vreemde Nacy gaven in handen
Tghewelt des Landts, om ons te dooden al:
Ghedenckt der Papisten, die groot en smal
Haer als Spaensche Esels lieten ghebruycken
Meynende daer door Gods Woort te doen duycken.

Princelijcke God, laet u eens ontfarmen
End wilt ons Vaderlant erbarmen,
Dat uwe waerheyt daer niet blijf versmoort
Verdrijft die Afgodendienaers discoort,
Dees vreemde Nacy, die u doch niet kennen,
Op dat de Vromen (Heer) van u niet wennen.

Liefde vermacht al: fecit anno 1573.

III Een Liedeken dancseggende ende biddende²⁶³

Voor den staedt der Landen ende den Eeddelen
Heere *Maurits van Nassau* wiens
Naem genoemt wert van de verste Letteren

²⁶³ *Refereijnen*, 133-138; folio 69-71.

Van elc vaersse [?]

Op de voysse

Wilhelmus van Nassauwe ofte

Ryc Godt wien zal ic claegen dat heymelic Lyden my

Dat is de 67^{en} veressen [?] psalm ofte

My Eert heeft mij verdwongen

Dat is den 29^{en} veressen [?] psalm

Moogende Godt en Vaeder

U danct ons Vaderlant

Dat Ghy ons alle gaeder

Bewaert hebt voordens brant

Der Spaenscher Inquisitij

Om ons te worgen all

Maer Ghy door U Justitij

Behoudt ons voordens vall

Alst lant was over gegeven

Veroordeelt totter doot

Hebt Ghy van ons verdreven

De Inquisitij snoot

Door Wijsheijt van Orangien

En syn Governament

In spijt vant ryc van Spangien

U woort ons toe gesecht

V kindren wilt niet plaegen

Uut honger van u woort

Dat wydt tot allen daegen,

Malcander leeren voort

En gij hebt dit heer begonnen wilt ons daer om

Van den Spangiaerts verwonnen

Den prijs moet ghy ontsaen

Recht straft ghy Heer ons allen
Recht is U oordel goet
Over ons Lant gevallen
Om ons boosse gemoet
Maer ghy wout ons verschoonnen
In onsse Hoverdij
En ons Eemaed betoonnen
Ooc in dafgoderij

In U staet ons betrouwen
Verlaet ons nimmermeer
Dat wij ons lant behouwen
voor deezen Vrembden Heer
Die U Tuijn gaedt bestryden
Komt uut dees tiran heel
Maer die U naem belyden
De geest het Lant te deel

Tonnoosel bloet vergietten
Moetwilge tierannij
Laet Ghy U haer verdrieten
U Goedtheyt staet ons bij
Dat recht geschieden weere
En ooc den vrembden man
Men diend U sonder vreeze
Van swaert vier ofte ban

Salich sullen dan prijssen
Ons Landen tuwer eer
De Jongen ende grijssen
Door al de Werelt weer

Als U by ons sult woonnen
Die u woorts stem regeert
Ons met Genaede croonnen
Als Conninc hooch gëeert

Graaf Maurits Hoogh gebooren
Den Jongen helt zeer toon
Dien Ghij hebt uut gecoozen
Om uwes dienst te doen
Tegen den Paus van Roomen
Als Anthechrijst vermaert
En die uut Spangien coomen
Stelt hem heel onvervaert.

Voorts wilt ooc heer verluchten
Die Jonge Prinssen hert
Door uwen Gheest hem stichtten
Dat hy geleydet U wet
Met Wijsheijt tuwer eeren
Cuisheijt en Maticheyt
Idelheyt van hem weeren
Geeft hem Besaticheijt

Alyt getrou en Reijnne
Daer toe Versichtich sijn,
U te vreesen Alleijnne
Genaed met Reden fijn
Rechvaerdich oordeel gegeven
Als Salomon de Wijs,
Geeft hem in al syn leeven
Tot ons Lants eer en prijs

Nae U Woort staet syn weeten

Als een lucht claer en hel
De Prophetien moeten
U Woort hem weren wel
Aron ter rechtter syden
Moijses ter Lincker hant
Bewaeren ondermijden
Syn Eedel Hert voor schant

Noch wilt hem Heer versorgen
Uut eenen Wijsen raet
Die Aevont ende Morgen
In U vrees hem bijstaet
U eer voor alle saecken,
Soecken en tslants welvaart
Dat sy Eijgenbaet laecken
Haer Eer blyft hooch vermaert

Aen een hout vast verbonden
De Staten Algemeen
Dat sy tot allen stonden
In Vreede blijven een
En omt Lant te bevryden
Door Siongen Helfs bedryf
Hem by staen tallen tyden
Getrou uut Goedt en Lijf

Sijn Handt Heer der Heerschaeren
Syn Volc doch stryden laet
Wilt hem alsmid bewaeren
De Moorders van hem weert
U Engel doe vertsaegen
Des Vijants hert verwoet
Met Vreese wilt hem plaegen

Gelyc ghy dicwils doet

Stoert Rapsares zeer Woedich

Thert vanden coninc Went

Die deed Zynen woert zeer bloeden

Dat van hem wert bekent

U Coonincrijc op aerde

Twelc Ghij alleen bestuijert

En Cooninc blyft van waerden

Wiens macht dat ewich duijert

Alst U gelieft o Heere

Dryft van ons en wijt

Den Oorloch dat ons zeere

Gedruet heeft Langen tyt

Geeft vreed in onssen daegen

Off in dees Straf gedult

Dat wy den Lyt verdraegen

Vergeeft al onse Schult

Prince

V-prins salt ooc gelueven

Tan houden inden kae

So sult U Godt gevieren

Als hy U Vader dee

Dat Ghy hier sult verbreyden

Syn eer nae syn Gebot

Myn sterven Vroom verbeyden

En is van allen tslot

Liefde vermacht all

Fecit den 20 septembris Anni 1592

Bronnen

Primaire bronnen

Archivalia

- Stadsarchief Amsterdam, Archief nr. 172, Archief van de familie Backer en aanverwante families, inventaris nummer 44.

- Stadsarchief Amsterdam, Huisarchief familie Marquette, archief nr. 231, inventaris nummer 130, *Gedenkschriften van Laurens Jacobsz Reael*.
- Universiteitsbibliotheek Universiteit Gent, Handschrift 993, *Refereijnen, Baladens, Epitafien, Historialen en andere Liedekens*.

Gepubliceerde bronnen

- Fruin, R. (ed.), 'De kroniek van Pieter Joossen Altijt Recht Hout', *Archief mededelingen van het Koninklijke Zeeuwsche genootschap der Wetenschappen* (1909) 65-96.
- Pauw, Adriaen, 'Relaes van het gepasseerde van de jare 1566 en 1567 in Amsterdam', in: Bor Christiaensz., Pieter, *Oorspronck, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden* (Amsterdam, 1679-1684).
- Van Bietsen, Hendrik, 'Anteykeningen', in *de Dietsche Warande 7* (1866) 519-550.
- Van Eeghen, I. (ed.), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz. (Gault etc.) prior van Stein, Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579* (Groningen 1959).
- Van Haecht, Godevaert, *De kroniek van Godevaert van Haecht, over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, Rob van Roosbroeck (ed.) (Antwerpen 1929-1933).
- Van Vaernewijck, Marcus, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568*, Vanderhaeghen (ed.) deel I-V (Gent 1872-1881).

Oude drukken

- Brandt, Geeraert, *Historie der Reformatie, en andere kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden* deel 2 (Amsterdam 1677).
- Commelin, Caspar, *Beschrijving der stad Amsterdam* deel II (Amsterdam 1693).

- Dapper, Olfert, *Historische beschrijving der Stadt Amsterdam* (Amsterdam 1663).
- Fokkens, M., *Verhaal van't leven en dappere krijgsdaden der Oude en Doorluchtige Heere van Aemstel en Aemstellandt* (Amsterdam 1664).
- Le Long, I., *Historische beschrijving van de Reformatie der stad Amsterdam* (Amsterdam 1729).
- Pers, D.P., *De verwarde adelaar en ontstelde leeuw* (Amsterdam 1647).
- Potanum, J.I., *De historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coop-stadt Amsterdam* (Amsterdam 1614).

Geraadpleegde secundaire literatuur

- Amelang, James, *The flight of Icarus, artisan autobiography in Early Modern Europe* (Stanford 1998).
- Arnade, Peter, 'The rage of the "Canaille": the logic of fury in the Iconoclasm Riots of 1566', in E. Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure van Bruaene (red.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century) Les emotions au coeur de la ville (XIVe-XVIe siècle)* (Turnhout 2005) 93-111.
- Baelde, M., 'Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden (1531-1578)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 80 (1967) 39-51.
- Baggerman, Arianne en Dekker, Rudolf, 'De gevaarlijkste van alle bronnen, egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 3-22.
- Baldwin, Geoff, 'Individual and self in the late Renaissance', *Historical Journal* 44 (2001) 341-364.
- Bedford, R., Davis, L. en Kelly, P. (eds.), *Early Modern autobiography, theories, genres, practices* (Michigan 2006).
- Benedict, Philip, 'Some uses of biographical documents in the Reformed tradition', in Kaspar von Greyerz, Hans Medick en Patrice Veit (eds.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich*,

Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500-1850) (Keulen 2001) 355-368.

- Blok, P.J., en Molhuysen P.C., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* deel 4 (Leiden 1918).
- Bork, G.J., van, Verkruijsse, P.J., *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (Weesp 1985).
- Brändle, Fabian e.a., 'Texte zwischen Erfahrung und Diskurs, Probleme der Selbstzeugnisforschung', in Kaspar von Greyerz, Hans Medick en Patrice Veit (eds.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich, Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500-1850)* (Keulen, Weimar en Wenen 2001) 3-34.
- Breen, J. C., 'Uittreksel uit de Amsterdamsche gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael, 1542-1567', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap* 17 (1896) 1-60.
- Brink, Jan ten, *De eerste jaren der Nederlandsche revolutie 1555-1568* (Rotterdam 1882).
- Carasso-Kok, Marijke, *Geschiedenis van Amsterdam, deel 1: een stad uit het niets* (Nijmegen 2004).
- Dekker, Rudolf, *Meer verleden dan toekomst, geschiedenis van verdwijnend Nederland* (Amsterdam 2008).
- Dekker, Rudolf, *Childhood, memory and biography in Holland, from the Golden Age to Romanticism* (London en New York 2000).
- Diefendorf, Barbara, B., *Beneath the cross, catholics and huguenots in sixteenth-century Paris* (New York en Oxford 1991).
- Dierickx, M.J., 'Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566', *Streven* 19 (1966) 1040-1048.
- Duke, Alastair, *Dissident identities in the Early Modern Low Countries* (Farnham 2009).
- Duke, Alastair, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen 1990).

- Eire, Carlos, 'The Reformation critique of the image', in Scribner, Bob (ed.) *Bilder und Bildersturm in Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit* (Wiesbaden 1990) 51-68.
- Eire, Carlos, *War against the idols: the reformation of worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge 1986).
- Felman, Shoshana en Laub, Dori (eds.), *Testimony, crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history* (New York en Londen 1992).
- Freedberg, David, *Iconoclasm and painting in the revolt of the Netherlands, 1566-1609* (New York 1988).
- Freedberg, David, *Iconoclasts and their motives* (Maarsse 1985).
- Fritzsche, Peter, 'Drastic history and the production of autobiography', in Baggerman, Arianne en Dekker, Rudolf (eds.) *Controlling time and shaping the self, development in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden en Bosten 2011) 77-94.
- Gómez-Moriana, Antonio, 'Narration and argumentation in autobiographical discourse', in Spadaccini, Nicholas (ed.) *Autobiography in Early Modern Spain* (Minneapolis 1988) 41-58.
- Hagoort, Lydia, 'Onbekend uittreksel uit de gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael', *Holland: regionaal-historisch tijdschrift* 27 (1995) 9-12.
- Harari, Yuval Noah, 'Military memoirs: a historical overview of the genre from the Middle Ages to the Late Modern Era', *War in History* 14 (2007) 289-309.
- Harari, Yuval Noah, *Renaissance military memoirs: war, history, and identity 1450-1600* (Woodbridge 2004).
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic, its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford en New York 1995).
- Janssen, A.E.M., 'Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse opstand', in *Lias, journal of early modern intellectual culture and its sources* 6 (1979) 39-76.

- Johnson, Jeff en MacClanan, Anne, *Negating the image: case studies in iconoclasm* (Ashgate 2005).
- Kaptein, Herman, *De Beeldenstorm* (Hilversum 2002).
- Koerner, Joseph Leo, *The reformation of the image* (Chicago 2004).
- Lamont, Koen, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar: Marcus van Vaernewijck* (Gent 2005).
- Laan, K. ter, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag en Djakarta 1952).
- Marinus, Marie Juliette, 'De protestanten te Antwerpen (1585-1700)', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 2 (1993), nr. 4, p. 327-343.
- Marnef, Guido, 'Het protestantisme te Brussel, ca. 1567-1585', *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis* 1 (1984) 57-61.
- Marnef, Guido, 'Het protestantisme te Brussel onder de "Calvinistische Republiek", ca. 1577-1585', in: W.P. Blockmans, H. van Nuffel red., *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw* (Brussel, 1986).
- Mascuch, Michael, 'The 'mirror' of the other. Self-reflexivity and self-identity in Early Modern religious biography', in Kaspar von Greyerz, Hans Medick en Patrice Veit (eds.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich, Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500-1850)* (Keulen 2001) 55-76.
- McCrew, Phyllis, *Calvinist preaching and iconoclasm in the Netherlands, 1544-1569* (Cambridge 1978).
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 4 (Leiden 1918).
- Mortimer, Geoff, *Eyewitness-accounts of the Thirty Years War, 1618-1648* (Basingstoke 2002).
- Nauta, D., 'De Reformatie in de Nederland in de historiografie, in Geurts, P.A.M. en Janssen, A.E.M. (eds.), *Geschiedschrijving in Nederland, deel II: Geschiedbeoefening* (Den Haag 1981).
- Pettegree, Andrew, *Emden and the Dutch Revolt, exile and the development of reformed protestantism* (Oxford 1992).
- Pollmann, Judith, *Catholic Identity and the revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford 2011).

- Pollmann, Judith, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and catholic violence 1560-1585', *Past & Present* 190 (2006) 83-120.
- Pollmann, Judith, *Een andere weg naar God: de Reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000).
- Pollmann, Judith, 'How to flatter the laity? Rethinking catholic response to the Reformation', *BMGN* 126 (2011) 97-106.
- Robinson, Michael D., *The storms of providence, navigating the waters of calvinism, arminianism, and open theism* (New York en Oxford 1984)
- Scheerder, J., *De Beeldenstorm* (Bussum 1974).
- Smit, J.W., 'The present position of studies regarding the Revolt of the Netherlands, in Geurts, P.A.M. en Janssen, A.E.M. (eds.), *Geschiedschrijving in Nederland, deel II: Geschiedbeoefening* (Den Haag 1981).
- Staal, Casper, 'Aspects of iconoclasm in Utrecht - today and in the past', in Van Asselt, W., Van Geest, P., Müller, D. en Salemink, T. (eds.), *Iconoclasm and Iconoclasm, struggle for religious identity* (Leiden en Boston 2007).
- Van Asselt, Willem, 'The prohibition of images and protestant identity', in Van Asselt, W., Van Geest, P., Müller, D. en Salemink, T. (eds.), *Iconoclasm and Iconoclasm, struggle for religious identity* (Leiden en Boston 2007).
- Van Deursen, A. Th., 'Volkscultuur in wisselwerking met de elitecultuur in de Vroegmoderne Tijd', in Gerard Rooijackers en Theo van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) 54-70.
- Van der Aa, A.J., *Biographisch woordenboek der Nederlanden, deel 16* (Haarlem 1874).
- Van Nierop, Henk, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam, 1566-1567* (Nijmegen 1978).

- Van Nierop, H. En Wagenaar, M., *Beeldenstorm en opstand in Amsterdam 1566-1567, de sociale opbouw en de ideologie van een massabeweging* (Amsterdam 1973).
- Van Nierop, Henk, 'De troon van Alva, de interpretatie van de Nederlandse opstand', *BMGN* 110 (1995) 205-223.
- Van Nierop, Henk, *Het foute Amsterdam* (Amsterdam 2000).
- Von Greyerz, Kaspar, *Religion and Culture in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford en New York 2002).
- Von Greyerz, Kaspar (ed.), *Religion and society in Early Modern Europe 1500-1800* (Londen, Boston en Sydney 1984).
- Von Krusenstjern, Benigna, *Zwischen Alltag und Katastrophe: der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe* (Göttingen 1999).
- Van Werveke, Hans, 'De Kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders', Rob Van Roosbroeck (ed.), in *Revue belge de philologie et d'histoire*, 9 (1930) 642-643.
- Wandel, Lee Palmer, *The Reformation: towards a new history* (Cambridge 2011).
- Wandel, Lee Palmer, *Voracious idols and violent hands: iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg, and Basel* (Cambridge 1995).
- Witsen Geysbeek, P.G., *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters deel 5* (Amsterdam 1824).
- Woltjer, J.J., 'De staten van Holland in het jaar van hagepreek en Beeldenstorm', in Bruggeman, M., e.a. (red.) *Mensen van de Nieuwe Tijd, een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 46-57.
- Zijp, R.P. (red.), *Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw* (Utrecht 1986).
- www.beeldbank.amsterdam.nl
- www.biografischportaal.nl
- www.dbnl.org
- www.dutchrevolt.leiden.edu

- www.egodocument.net
- www.genealogieonline.nl
- www.statenvertaling.net